

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

Tarix fakulteti

Jahon tarixi va manbashunoslik kafedrası

dots. Z.Xoliqov.

ARXE O L O G I Y A

F A N I D A N

MARUZALAR MATNI

Z.Xoliqov. “Arxeologiya” fanidan o`quv-uslubiy qo`llanma. Termiz, 20____ yil.

Mazkur fan 3–blok umumiy kasbiy fanlar blokiga kirgan bo`lib, tarix bakalavriat ta'lim yo`nalishlarida tahsil olayotgan I kurs talabalari uchun mo`ljallangan. Maruzalar matni amaldagi dastur asosida tayyorlanib, unda kurs bo`yicha ma'ruzalar to`plami, seminar mashg`ulotlar ishlanmalari, mustaqil ish topshiriqlari, tavsiya etilgan adabiyotlar ro`yxati jamlangan.

Mas`ul muharrir: t.f.d., S.Tursunov.

Taqrizchilar: t.f.d., SH.SHaydullaev
t.f.n., dotsent T.Annaev.

R e j a:

- 1.Arxeologiya fani va uning vazifalari.
- 2.Arxeologiya va tarixiy fanlar.
- 3.Arxeologiya va tabiiy fanlar.
- 4.Antropogenez —odamning paydo bulishi va rivojlan — ishi.

Arxeos, logos, antropologiya, numizmatika, radiouglerod (S—14) metodi, dendroxrologiya, matematik — statistika, arxey, paleozoy, mezozoy, kaynozoy, driopitek, avtropolitek, zinjanthrop, olduvay, pitekanthrop, sinanthrop, neandertal, kramanon.

Kishilik jamiyatining kelib chikishi juda utmishga borib takaladi. Utmishni urganish esa davrimiznimng eng dolzarb masalalaridan biridir. Arxeologiya fani tarixiy fanlarning tarkibiy kismi bulib, ijtimoiy fanlar orasida aloxida urin tutadi. Arxeologiya imlosi «arxayos» — kadimgi «logos»fan degan ikkita kadimgi grekcha suzning birikmasidan tarkib topgan bulib, kadimgi bilimlar xakidagi fan degan ma'noni anglatadi. Arxeologiya fani tugrisida xususan kishilik jamiyatini davrlashtirish xakidagi dastlabki malumotlar yunon olim — faylasuflari xususan Demokrit,Lukretsey asar —larida uchraydi. Garbiy Evropada arxeologiya fani asoslarining shakllanish boskichi XIV —XU asrlarga ya'ni uygonishdavriga tugri kelsa, kishilik jamiyatining turli davrlarini moddiy madaniyat namunalari asosida urganadigan fan sifatida XVIII asrda tulik shakllangan. Rossiyada kadimgi madaniyat namunalariga kizikish Pyotr 1 zamonida, shu jumladan Sibir kadimiyotlarini tuplash bilan boshlangan edi. Vatanimiz xududida ilmiy asosda amalga oshirilgan ilk arxeologik tadjikotlar V.L.Vyatkin faoliyati bilan boglik.Birinchi jaxon urushi arafasida V.L.Vyatkin boshchiligida Samarkandning Chuponota mavzesida Ulugbek rasadxonasi koldigini kazib ochilishi olamshumuml kashfiyot edi. V.L.Vyatkinga kadar N.I.Vselovskiy, P.I.Lerx, L.N.Zinin va boshkalar tomonidan

Poykent, Afrosiyob va boshka yodgorliklarda olib borilgan izlanishlar asosan nodir kadimiy buyumlarni tuplash va bu buyumlar orkali Peterburg va Moskva muzeylarini boyitishdan iborat bulgan. Uzbekiston Respublikasida arxeologiya fanining shakllanishida S.P.Tolstov, M.E.Masson va Ya.G.Gulomovlarning xiz — mati goyatda cheksizdir. XX asrning 30 — yillaridan boshlab Xorazmda (Ya.G.Gulomov va T.Mirgiyozov ishtirokida) S.P.Tolstov vaM.E.Masson boshchiligida Ayritom va Kuxna Termizda (Surxondaryo viloyati) keng kulamda

arxeologiya tadkikotlarning amalga oshirilishi Vatanimizda arxeologik tadkikotlar markazlarining shakllanishiga zamin tayyorladi.

2Arxeologiya va tarixiy fanlar. Arxeologiya fani tarixiy fanlardan etnografiya, numizmatika, tarixiy antropologiya, ijtimoiy fanlardan shuningdek, ling — vistika(tilshunoslik)va sharkshunoslik bilan chambarchas bog'liq. Arxeologiya fani moddiy madaniyat na — munalari asosida insoniyat tarixini urganadi. Moddiy madaniyat namunalariiga ibtidoiy davr odamlarining tosh kurollaridan tortib, me'moriy inshootlar shaklida etib kelgan arxetektura yodgorliklari kiradi. Arxeologik manbalarni (skif kurgonlari yoki Urta Osiyoning shi — moliy xududlarida istikomat etgan sak kabilalari koldirgan dafinalar) kulyozma manbalarda (grek tarixchilari Gerodot, Strabon, Kvint Kurtsiy Ruf, Axmoniyler eroni yozma manbalari) mavjud ma'lumotlarni sol — ishtirish yoki kiyosiy takkoshlash juda muxim — dir.Arxeologik manbalarni yozma ma'lumotlar orkali solishtirish tufayli kabila,elat va xalklarni istikomat et — gan xududlarini, ularning tarkibini, migratsiya jarayonlari va yullarini anik ashyoviy manbalar orkali tasdiklash yokirad etish mumkin. Bu borada kazuv jarayonida , tuplangan antropologik ashyoviy man — balarning axamiyati goyatda muximdir, arxeologi — yaning tarixiy antropologiya va etnografiya bilan chambarchas bog'liq tomoni xam ana shundadir. Arxeologiya shuningdek numizmatika (grekcha no — mos — nymisma — tanga degani) tangashunoslik fani bilan xam chambarchas bog'likdir. Xozirda jaxon iuzeylari va kutubxonalarida saklanayotgan ming — minglab kolleksiyaalarning aksariyat kismi asosan arxeologik tadkikot ishlari orkali tuplangan. Numiz — matika fanida arxeologik tadkikotlarga xos bulgan usullar (tanga pullarni tasniflash, tanga pullarni muomalada bulish davrlarini aniklash va x.k.) kul — lanilsa, numizmatik ashyoviy manba uz navbbatida xar bir katlam yoki butun bir inshootni, aloxida xar bir moddiy madaniyat namunasini bunyod etilgan, yasalgan va foydalanilgan sanalarni anik(absolyut) rakamlarda aniklashda muxim omil bulib xizmat kiladi.

Arxeologiya shuningdek tilshunoslik (tilshunoslik fanida toponimiya) sharkshunoslik (ayniksa urta asrlar davri arab, fors va kadimgi uzbek tili manbalarida bitilgan malumotlar) san'atshunoslik (san'atning paydo bulishi, yukori tosh asri va x.k.) fanlari bilan bog'liq va birbirini yangi ma'lumotlar orkali tuldirib boradi.

3. Arxeologiya va tabiiy fanlar. Arxeologiya shuningdek geologiya, geografiya, matematika, fizika va biologiya fanlari bilan xam bog'likdir. Geologiya va uning bir bulagi turtlamchi geologiya

metodlari arxeologiya fanining muxim davrlari paleolit, mezolit davrlarini yoritishda keng kullaniladi. Er kurrasining shakllanishi , tog'lar va ulardagi ibtidoiy

davr odamlari uchun boshpana bulib xizmat kilgan gor makonlarning shakllanishi, tosh kurollar tarkibini aniklash va boshkalar bevosita geologiya faniga tayangan xolda yoritiladi.

Arxeologiya fani shuningdek geografiya (tarixiy geografiya) bilan xam boglikdir. (Kadimgi davlatlar xududlarini, kadimgi sivnizatsiyalar asosini tashkil etgan shaxarlar joylashishi, savdo yullari va migratsiya jarayonlari xaritalarini yaratish shular jumlasidandir). Arxeologiya fanida matematik — statistika juda keng kullaniladi. Bunga misol etib 1965 yilda Marselda (Frantsiya) arxeologik ashyoviy manbalarni xisobga oluvchi markazni kursatib utishning uzi kifoya. Arxeologiya fanida fizika fanining eng kup kul — laniladigan metodlaridan biri radiouglerod S—14 metodi xisoblanadi. Bu metod orkali xosil buladigan sana radio karbon sanasi deb xam ataladi.

Biologiya fanining muxim tarmogi antropologi yadan tashkari arxeologiya biologik metodlardan biri dendroxronologiya bilan xam juda boglik. (Dendro —daraxt degani). Bu metod daraxt tanasida mavjud xalkalar orkali sanani aniklaydi.

Dendroxronologiya metodi inshootlar asosan yogoch dan kurilgan xududlarda keng kullanilgan va bu mintakalarda mavjud inshootlar xronologiyasi aniklashda katta muvaffakiyatlarga erishilgan. Bu usul Sharqiy Evropa xususan Novgorod shaxri arxeologik obidalarining yoshini aniklashda juda keng kullanilgan. Dendroxronologiya soxasida Rossiya Federatsiyasida muxim asarlar yozgan olim B.A.Kolchm xisoblanadi. Arxeologiya fanida ximik — texnologik metodlar xam juda keng kullaniladi. Tuprok va sopol buyumlar tarkibini aniklash, metall va shisha idishlar tarkibini urganish (bu spektrall analiz deyiladi). Devoriy rang tasvir (Afrosiyob, Varaxsha, Bolaliktepa suratlari) va xaykaltaroshlik (Kuxna Niso,Xolchayon, Tuprokkal'a va Panjikent) kabi san'at namunalarini kotirish va muzey eksponati xolatiga keltirishni misol kilib keltirishni uzi kifoyadir.

Arxeologiya shuningdek «aerofoto metodi» ya'ni kadimiy voxa va daryo, kanal uzanlarini samolyotdan turib suratga olish xam juda muxim urin tutadi. «Radiomagnit metodi» (aerofoto va radiomagnit metodlar).

4. Antropogenez — odamning paydo bulishi va rivojlanishi. Olimlarning ilmiy farazlariga kura, biz yashab turgan er 5,5 mlrd.yil mukaddam paydo bulib, dastlab unda xech kanday xayot bulmagan. Er tarixi geologik jixatdan arxey, paleozoy, Mezozoy va kaynozoy eralariga bulinadi. Arxey erasida — oddiy tirik mavjudotlar, paleozoyda suvda va kuruklikda ya — shovchi xayvonlar, mezozoyda sudralib yuruvchilar paydo buladi. Er tarixining kaynozoy erasida sut emizuvchi xayvonlar

tarkaladi. Kaynozoy erasi uz navbatida uchlamchi va turtlamchi boskichlarga bu linib, uchlamchi boskich 50 — 60 million yil, turtlamchi boskich 3 — 3,5 million yilni uz ichiga oladi. Er tarixi dagi eng buyuk tarixiy vokea xayvonot dunyosidan odamzodning ajralib chikishidir.

Turtlamchi boskich boshlarida juda kulay iklim vujudga kelgan. Pireney yarim oroli, Xitoy subtropik, Osiyo va Afrikaning katta kismi tropik mintakalar edi. Mavjud mavjudot maymunlar orasida «driopitek» (daraxtda yuruvchi maymun) odamzodning eng dastlabki vakili xisoblanadi. (Driopitek tana suyagi koldiklari 1856 yilda frantsuz paleantologi Lorte kashfiyotlari orkali raalum bulgan).

Insoniyat shakllanishidagi ikkinchi boskich avstrolopitek (janub maymuni) deb ataladi, Bu topilma 1924 yili janubiy Afrikada amalga oshirilgan tadjikotlar orkali ma'lum. Ibtidoiy davr odamning shakllanishidagi uchinchi boskich zinjanthrop nomi bilan ma'lum. (zinjanthrop ishbilarmon odam degani). Bu kashfiyot 1959 - 1960 yillarda Sharkiy Afrikaning Olduvay deb nomlangan darasida ingliz olimi L.Liki tadjikotlari tu fayli aniklandi. Bu «ishbilarmon odamlar» arxeantropolar (arxeos — dastlabki, antropos — odam) toshdan mexnat kurollari yasash kobiliyatiga ega bulgan. Zinjanthropning suyak tuzilishi va bosh suyagi kup jixatdan undan keyin shakllangan odam — pitekanthrop (ikki oyoklab yuruvchi maymun odam)ga yakinlashadi. Zinjanthrop topilgan Olduvay darasi va unda urganilgan katamlar radiouglerod (S—14) usuli yordamida 2,2 million yoshga teng deb aniklangan. Zinjanthropdan keyingi odamning shakllanishi pitekanthrop deb nomlangan. (Pitekanthrop —ikki oyoklab yuruvchi maymun odam) Bu kashfiyot 1890 yilda gollandiyalik olim Evgeniy Dyubua tomonidan Indoneziyaga karashli Yava orolida kashf etildi. Shu bois bu topilma — koldik Yavantrop yoki Yava odami xam deb ataladi. Odamzodning bu ajdodi boldir suyaklarining tuzilishiga karaganda ikki oyoklab yurgan degan xulosaga kelin — gan. Pitekanthrop miya xajmi 900 sm³, tashkil etib, yoshi 1 million yilga teng deb aniklangan. Insoniyat tarrikiyoti tarixidagi navbatdagi boskich sinanthrop (Xitoy odami) deb nomlangan.

Odam tana suyagining bu topilma koldigi 1929 yilda Pekin yakinidagi Chjousoudyan mavzeda kazib urganilgan. Shuningdek bu xududda 40 dan ortik Xitoy odamlari tana yagi koldiklari , tosh kurollar, xayvon suyaklari va kalin olov izlari koldiklari xam kazib topilgan. Sinanthropning yoshi davrimizdan 500 — 600 ming burungi davrga oid bulib, uning bosh suyak xajmi 1100— 1200 sm³ tashkil etgan. Neandertal odam (XIX asrning 70 — yillarida Germaniyaning Neander daryosi xavzasida kashf etil gan) insoniyat tarixiy tarakkiyotida oliy boskich xisoblanadi.

Neandertal odami shakllangan davri davrimizdan 100 — 40 ming yilliklarga tugri keladi. Xozirda fanda neandertal odamining 6 xilini biladi. (kramonon va boshkalar).

2 - Mavzu: PALEOLIT DAVRI (2 soat)

R e j a:

1. Paleolit davri va uni davrlashtirish masalalari.
2. Ilk tosh asri va bu davr gor makonlari.
3. Urta tosh asri va urta tosh asri makonlari.
4. Yukori paleolit. San'atning paydo bulishi.

TAYANCH SUZLAR:

Palyos, yitos, ashel, urta va sunggi ashel davrlari, kul chuk mori, muste yukori paleolit, chukmoktosh, ob — sidian, bazalt, nayza, karmok(garpun) termachilik, ovchilik, balikchilik.

Kishilikning eng kadimgi tarixi paleolit deb ataladi. U grekcha palyos — kadimgi va yitos — tosh degan ikki iboradan tashkil topgan. Arxeologik nuktai — nazardan kadimgi tosh asri uch davrga bulinadi. Ilk tosh asri: urta tosh asri: YuKORI TOSH ASRI, Ilk tosh asri yoki ashel davri.

Ashel turkumidagi kurollar dastlab Frantsiyada topildi. (Frantsiyaning Amen ulkasidagi Sent — Ashel kishlogi) va shu bois ilk urganilgan makon nomi bilan ashel kurollari yoki ashel davri deb nomlangan. Ashel davri tosh kurollari yassi tuxumsimon kilib ishlangan, uchi uchli, nayzasimon, karama — karshi tomonlari esa yugonrok tuxumsimon bulib, olimlar bu kurolga kul boltasi yoki kul chukmori deb nom berishgan. Ana shu kurol yordamida ibtidoiy ajdodlarimiz yirik xayvonlarga karshi ov kilganlar, ulja xayvon gushtini maydalagan va boshka vazifalami bajargan.

Arxeolog va geologlarning xisobiga kura, ashel davri bundan 1 million yil burun boshlanib, mil.aw.200 —100 minginchi yillargacha davom etgan.50-60-yillar arxeologtk adabiyotlarida (shu jumladan uzbek tiliga tarjima kilingan A.V.Artsixovskiyning «Arxeologiya asoslari» darsligida) kadimgi tosh davrining keyingi boskichi shell deb nomlanar edi. (Shell Frantsiyada ilk bor urganilgan gor makon nomi). Yangi adabiyotlarda shell atamasi ishlatilmasdan urta va sunggi Ashel davrlari deb keng kullanilmokda.Insoniyatning eng kadimgi gor makoni Janubiy Afrika Olduvay makoni xisoblanib, Ashel davridan kariyib 1,2 million burungi davrga mansubdir.

Olduvay makoni odamlarning dastlabki kurollarni ixtiro etganligini kursatsa, Ashel davrining insoniyat tarixidagi eng katta yutuklaridan biri — olovning ixtiro kilinishi xisoblanadi. Bu antropogenez jarayonida (Xitoy) sinantrop odami davriga tugri keladi. Chjoukoudyan (Pekin atrofi) da urganilgan bu makon yoshi bundan 500 — 600 ming yil oldingi davriga tugri keladi.

Sharkey Evropada kishilik jamiyatining eng kadimgi koldiklari Kavkaz orti respublikalari va Krimda juda yaxshi urganilgan.

Urta tosh asri. Arxeologik davrlanishga kura muste davri. (Muste — Frantsiyada utgan asrda urganilgan gor — makon nomi "Atlas pervobitnogo cheloveka") Yangi malumotlarga kura muste davri asrimizdan burun 70.000 — 32.000 davr oraligida sodir bulgan. Ba'zi bir adabiyotlarda davrimizdan 100 ming yil awal boshlangan deb kur satilgan. Muste davri arxeologiya fani davriy tizimida ibtidoiy tuda davrining sunggi boskichidir.

Antropogenez	jarayonida	muste	davri	neandertal
odamning	tulik	shakllangan	davridir.	Neandertal
odami.	Neander	(Germaniya)	daryosi	soxilidagi
odam tana	suyagi	topilgan	joy	makon.
Atlas pervobitnogo cheloveka	kitobidagi	neandertal	odam va ularning gor	makonlari .

Bu davr tosh kurollari — asosiy tosh uzakdan taroshlab (uchirib) olish xisobiga yaratilgan.

Yashash joylari: keyingi tadkikotlar shuni kursatmokdagi, muste neandertallari gorlarda xam, ulkan mamont suyaklaridan yasalgan turar joy — chumalarda xam istikomat kilganlar. Bu davrda odamlar olovni saklabgina kolmasdan balki kuruk yogochni bir —biriga ishkalah yuli bilan yoki chakmok toshni bir —biriga urush natijasida olov xosil kilganlar. Urta tosh asri kishilarining asosiy mashguloti mamont, bugu, bezon, tog echkisi va boshka xayvonlarni ovlab kun kurish bulib, ovchilik ular xujaligidan muxim urin tutgan. Asosiy ov kuroli chakmok tosh, uk kadalgan nayzalar, gavron xisoblangan. Termachilik xam xujalikkada muxim urin tutgan. Muste davriga kelib murdalarni sun'iy kovlangan kabrga kumish ilk bor kullanilgan. Bu bizga kadimgi insonlar tushunchasidan dastlabki diniy tasawurlarning shakllanganligidan dalolat beradi. Teshiktosh (1936-1938 yillarda A.P.Okladnikov kazishmalari). Yukori paleolit davri. Bu davr oldingi boskichga nisbatan mukammal urganilgan kadimgi tosh davrining sunggi boskichi ibtidoiy jamoa tuzumini arxeologik davrlashtirishda yukori paleolit nomi bilan ataladi. Olimlarning fikricha bu davr bundan 35 — 40 ming yillar oldin boshlanib, mil. awalgi XII — X ming yillikkacha davom etgan. Yukori paleolit ijtimoiy tarakkiyotda ibtidoiy jamoaning tashkil topgan davri Yukori paleolit kuyidagi asosiy xususiyatlari bilan ajralib turadi:

1. Toshidan mexnat kurollari yasash texnikasining tarakkiyoti:

2. Ibtidoiy xujalik shakllarida:

3. Insonlarning turmush tarzida:

4. Dunyo karashida:

5. Odamlarning jismoniy tuzulishida keskin uzgarishlar yuz bergan davr.

Bu davr odamida rosmi peshona va pstki jag shakllandi. Odamlar bu davr odamiga aklli, ongli odam deb nom berdilar. Antropolog olimlarning ilmiy kuzatuviga kura, keyingi 35 — 40 ming yillar davomida odamzodning biologik, jismoniy tuzulishida sezilarli uzgarish bulmagan. Yuori paleolitda xozirgi zamon tipidagi odamzodning shakllanishi bir vaktning uzida ovrupa, negr va mugul bashara irklarning paydo bulishiga olib keldi. Ovrupa irki odamlari fanda kramonon odami nomi bilan yuritiladi. (Kramonon — baland buyli, bosh suyagi va yuzi uzunchok, terisining rangi ok, kuzlari kuk, sochlari sarik).

Negr irki odamlari: buyi kramononlardan pastrok, elkasi keng, boldir suyagi uzunrok, tishlari oldinga burtib chikkan va x.k. Bu tip ajdodlari asosan Afrikada keng tarkalgan. Mugul irki asosan Shimoliy, Markaziy va Sharkiy Osiyo uchun xarakterlidir. Mugul irki vaillari past buyli, bosh suyagi dumalok bulgan va x.k. Yukori paleolit davrining eng muxim sifat uzgarishi — bu ibtidoiy jamoaning shakllanishi edi.

Dastlabki jamoa eng awalo onalar atrofida paydo buldi. Shuning uchun xam bu davr jamoasi matrinxat deb ataldi. Ibtidoiy jamoa xujaligining rivojlanishida mexnat kurollari ishlab chikarish va ulardan xujalik yuritishda foydalanish aloxida axamiyat kasb etdi. Mexnat kurollari yasashda awalgidek chakmaktosh, absidian va bazalt kabi toshlar asosiy xom ashyo bulib kolaverdi.

Bu soxadagi asosiy uzgarishlar toshdan mexnat kurollari yasash texnikasida sodir buldi. Masalan, muste davridagi disksimon tosh yadro (asos, nukleus) urnida uzunchok shaklidagi yadro paydo buldi. Bunday yangi shaklning paydo bulishi yangi tipdagi mexnat kurollari va ularning ishlash texnikasidagi uzgarishlar bilan boglik edi. Endi toshdan uchirma usuli bilan emas, balki yunish texnikasi yordamida keskir kirrali, uzunchok tosh parchalari olinib,

ulardan pichok, kirgich sifat (kesuvchi va shiluvchi) mexnat kurollari yasaladigan buldi. Tosh kurollarning turi va vazifa doirasi kengaydi, chakmaktoshdan xar xil kesuvchi, arralovchi, shiluvchi, teshuvchi mexnat kurollari yasaladigan buldi. Yukori paleolitning sunggi boskichida tosh kurollari orasida chakmok toshdan yasalgan nayza uchlari, suyakdan yasalgan kup tishli karmok (garpun) lar paydo buldi. Bu

kurollarning vujudga kelishi ibti — doiy jamoa a'zolari xujaligida balik ovinining paydo bulganligidan dalolat beradi.

Tosh kurollar yordamida xayvonlarning shoxi va suyaklaridan mexnat kurollari yasash joriy etildi. Suyak bilan ishlash jarayonida birinchi bor tasviriy san'at namunalarini yasash kashf etildi. (Masalan:Frantsiya, Ispaniya,Italiyada buyok bilan chizish, Evrosiyo xududidagi Kapova gori yoki xaykalchalar yasash. Masalan:Malta yodgorligidan topilgan xaykalcha). Xullas bu davrda ibtidoiy tasviriy va amaliy san'at paydo buldi. Bu davr xujaligida ovchilik birinchi navbatda yirik xayvonlarni ovlash aloxida kasb etgan. (Irkutsk yakinidagi Malta makonidan 400 dan ortik shimol bugusi, Chernikov viloyatidagi Mezin yodgorligida 116 mamont va x.k. xayvon suyaklari to pildi). Yukori paleolit davrining yana bir xususiyati shuki, bu davrda ibtidoiy bobokalonlarimiz uzlariga yashash uchun doimiy kulbalar kurishni kashf etdilar. Ovrupa va Sibirda yukori paleolit davriga oid yodgorliklardan 200 ga yakin kulba topilgan. (Sharkey Evropaning yukori paleolit davri eng mashxutsr makonlaridan biri — Voronej shaxri yakinidagi Kostenkiy va Borhevo makonlari xisoblanadi). Yukori paleolit davri kulbalari: aylana shaklida bulib, ular urtasida albatta uchok joylashgan. Bir uchokli kichkina kulbalar bilan bir katorda bir necha uchokli yirik uzunchok kulbalar uchraydi. (kulbalar eng kup saklangan yodgorlik Kostenkiy —Borhevo yodgorligi xisoblanadi).

3-Mavzu: MEZOLIT DAVRI (2 soat).

REJA:

1. Mezolit davri va uning asosiy xususiyatlari.
2. Evrosiyaning mezolit davri makon va man — zilgoxlari.
3. Urta Osiyo mezolit davrida.

TAYANCH SUZLAR

Mezos, yitos, Gyunts, Mindel, Riss, Vyurm, mikrolitlar, kamon uki, kistirma, pichok, arra, kirgich, Azil gori, Dam —dam chashma, Jabl, Obihir madaniyati, Kushil — ish, Machay gori, Zarautsoy suratlari.

Kadimgi tosh davrini deyarli uz ichiga olgan ulug muzliklar (Gyunts,Mindel,Riss,Vyurm) paleolitning tamom bulishi bilan eriy boshladi. Iklim issiklasha bordi, usimliklar va xayvonot dunyosi asta —sekin xozirgi zamon

xayvonlari va usimliklari kiyofasiga kira bosh — ladi. Tabiatdagi va xayvonot dunyosidagi bu buyuk uzgarishlar bilan birga yangi davr — mezolit boshlandi. Mezolit suzi — yunoncha bulib, «mezos» — urta, «litos» — tosh, ya'ni urta tosh davri degan ma'noni anglatadi.

Bu davr kupchilik olimlarning fikriga kura, undan XII —X ming yillar oldin boshlanib miloddan awalgi 5 ming yillikkacha davom etgan.

Muzlikning tugashi bilan Boltik dengizi xozirgi chegarasiga yakin bulgan chegarani tashkil etdi.

Muzlik koplangan juda kup rayonlarda katta va kichik kullar, botkokliklar paydo buldi.

Evrosiyoning kup joylarida xayvonlar uchun kulay ut — xashak beruvchi yaylov chul zonasi vujudga keldi.

Umri tugagan yirik xayvonlar urnini endi yangi tabiiy sharoitga moslashgan xayvonot dunyosi egalladi. Mezolit davri odamlarining xayotida ovchilik xali kuchli mavkega ega edi. Xujalikda fakat yirik xayvonlarni emas, balki mayda tez xarakat kiluvchi xayvonlarni xam ov kilish imkoniyati tugildi. Bu imkoniyat mezolit davri odamlarining xayotida uk — yoyning kashf etilishi bilan boglik edi. Ibtidoiy odam tomonidan uk —yoydan foydalanishga utish —bu kishilik jamiyatidagi buyuk burilish edi. Ovning takomillashuvi ozik —ovkat maxsulotlarining kupayishiga olib keldi. Endi tirik kulga tushurilgan xayvon bolalari asta — sekin kulga urgatila boshlandi. Kupchilik olimlarning arxeologik dalillarga asoslangan fikriga karaganda birinchi uy xayvoni — bu it edi. Ayrim olimlar it bilan deyarli bir vaktida Shimol bugusi xam kulga urgatilganligini ta'kidlaydilar. Mezolit davrida ovchilikning axamiyati oshishi bilan bir vaktida termachilikning roli xam kuchaya bordi. (Ayniksa yowoyi boshokli usimliklarni iste'mol kilish kuchaydi). Termachilik bevosita ayollarning mashgulotiga aylandi. Suyakdan kurol yasash mezolit davrida yanada ayj oldi. Bu davrdan boshlab er kurrasida istikomat etgan axoli urtasida notekis rivojlanish vujudga keldi. Rivojlanish jixatidan shimolda yashagan jamoalar janubda yashagan jamoalardan ancha orkada edi.

Mezolit davri (Evrosiyoning janubiy mintakalarida) tosh kurollarining takomillashgani bilan ajralib turadi. Bu kurollar xajmi jixatidan mayda bulganligi uchun ular (mikrolit) mayda kurollar deb ataladi. Bu kurollar ikki funktsiyani bajargan. Awalo ular kamon ukiining uchi sifatida ishlatilgan. Shuningdek ular kistirma, pichok, arra, kirgich kabi vazifalarni xam bajarganlar.

Ilk bor mezolit davrining mikrolit davri kurollari 1867 yilda Frantsiyaning Azel gorida amalga oshirilgan tadjikotlar tufayh malum buldi.

2. Evrosiyaning mezolit davri makon va manzilgoxlari. Evrosiyaning mezolit davri arxeologik ma — daniyatlari Krimea Shan —Koba, Mirzak — Koba gorlari, Deena daryosi xavzasida Deena madaniyatini tashkil etgan gor —makon va manzilgoxlar, Onega kuli xavzasida urganilgan Olenostrov mozorlari, Kama daryosi xavzasidagi Kama madaniyati (Ogurdino va Yandoshevskaya manzilgoxlari) namunalari orkali malum. Mezoht davri makon va manzillari Kavkazorti, Ural va Sibir xududlarida xam yuzlab sanaladi. (U.Brey. D.Tramp. Arxeologicheskiy slovar. VII —IX tabhtsa).

3. Urta Osiyo mezoht davrida. Mezolit davrida Urta osiyaning deyarli barcha rayonlari axoli yashashi uchun kulay imkoniyatlarga ega edi. Urta osiyaning tog yon — bagirlarida rivoj topgan yowoyi boshokli usimliklar, dasht zonalarini koplagan maysazorlar yowoyi xayvonlarning gala —gala bulib yurishlari, balikchilikning rivojlanishi uchun juda kulay edi. Bular Kaspiy dengizining sharqiy kismi, Orol dengizining janubiy kismi, janubiy Xisor tog tizmasi va Fargona vodiylarida mayjud bulgan imkoniyatlar edi. Ayniksa Markaziy Fargonada asosan kul buylarida joylashgan 100 dan ortik mezolit davri yodgorliklari ochildi. (1970 — 1980 yillarda UJslomov va uning kasbdoshlari tomonidan olib borilgan tadkikotlar tufayli).

Turkmaniston xududida mezolit davri katamlari Jebel va Dam —Dam chashma gor —makonlari orkali urganilgan. (A.P.Okladnikov, E.E.Marko tadkikotlari) Toshkent voxasida mezolit davri makonlari

Buzsuv xavzasida topib urganildi. Surxondaryo viloyatining tabiiy —geografik kulayliklari ovchilik xu-jaliklari, ayniksa termachilik yangi yunalishlarining rivoj topishi uchun zarur imkoniyatlarga ega edi. Surxondaryo viloyatida mezolit davriga mansub dastlabki urgahilgan yodgorliklar — Machay gori va Zarautsoy xisoblanadi. Keyigi yillarda viloyatning Ayritom, Kattakurgon, Dukonxona, Eski Termiz, Oktosh kabi mavzellarida mezolit davriga oid tosh kurollar topilgan. 1970—1971 yillarda Machay gorida UJslomov kazishma ishlarini yangidan tikladi va mezolit davrining sunggi boskichlariga oid kimmatli ashyoviy manbalar tupladi. Bu gorda mezolit davri odamlari uzok yillar davomida yashaganliklaridan guvoxlik beruvchi kalin madaniy katlam ochildi. Madaniy katlamdan xayvon suyaklarining parchalari, turli xil tosh va suyakdan ishlangan kurollar, kul katlami va odam skeletlari topildi. Mayaayliklarning ov xayvonlaridan asosan tog arxari va jayronlar bulgan. Machaydan topilgan mexnat kurollarining 80% ovchilik xayoti va xayvon terisini ishlash bilan boglik kurollardir. Ular asosan xar xil shakldagi tosh kirgich — pichoklar, suyak bigiz va ignalar, terini pardozlash kurollari edi. Machayning kup sonli xayvon suyaklari orasida yirik xayvon — xonakilashgan sigir va kuy—echkining suyaklari xam topildi.

U.Islomov fikricha, machayliklar shoxli va mayda xayvonlarni xonakilashtirganlar.Machay gorining mutlok sanasi mil.aw.VII — VI ming yillik bilan belgilanmokda. Urta osiyoda urganilgan mezolit davri yodgorliklarining yoshi bir xil emas. Bu gor makon yoki manzilgoxlar xronologik jixatdan kuyidagi guruxga bulinadi. Urta osiyoning eng kadimgi mezolit davri yodgorliklari Dam-Dam chashma va Jebel xisoblanadi. Kushilish yodgorliklari guruxi undan keyingi davrga mansub bulib, uning mutlok yil sanasi mil.aw.XI — X ming yilliklar bilan belgilangan.Obishir madaniyati nomi ostida bir lashtirilgan yodgorliklar mil.aw.iX — VIII ming yilliklarda mavjud bulgan deb belgilangan.Machay madaniyatiga mansub gor —makon va manzilgoxlar mil.aw. VII —VI ming yillikka tegishlidir. Mezolit davri jamoalarida diniy tasawurlar xam malum bir shaklga kirgan. Axia shu tasawurlar xakida maTumot beruvchi ashyoviy manbalar mezolit davri mozorlari va koya toshlarga chizilgan rasmlar xisoblanadi Urta Osiyoning mezolit davri yodgorliklarining uchtasida Kayla, Tutkovul va Machay) mozorlar topilgan. Kaylada ikkita mozor urganilgan. Mozorda skletlar chalkanchasiga yotgan bulib, oyoklari biroz bukilgan. Bosh suyagi ustida esa mayda tosh munchoklar tizilib turibdi. Mezolit davri jamoalari ta sawurida «narigi» dunyoga ishonish, olovga talpinish aloxida axamiyat kasb etgan. Kayla mozoridan topilgan ulikka kizil rangni sepish odati narigi dunyoga ishonish kabi tasawurlardan darak beradi. Zarautsoy yodgorligi (Kuxitang toglari, Surxondaryo viloyati) Urta Osiyoning mezolit davriga oid eng kadimiy san'at namunasi xisoblanadi. Zarautsoy koyasining bir kismi suratlari kizil rang bilan ishlangan. Koya suratlari orasida «yowoyi xayvonlarni ovlash» deb nomlangan manzara diqqatga sazovordir. Bu manzarada bir poda shoxli xayvonlar orkasidan ovchilar itlari bilan kuvib ketayotganligi tasvirlangan. Ba'zi ovchilar ustiga chaylasimon yopinchik yopinib olgan. Xullas mezolit davrida erishilgan texnologik kashfiyot ya'ni uk —yoyning ixtiro kilinishi xayvonlarni xonakilashtirish tomonga kadam mil.aw.VI ming yilikka kelib Urta Osiyoning ba'zi mintakalarida dexkonchilikning paydo bulishiga olib kelgan.

4-Mavzu: NEOLIT DAVRI. KUXNA SHARK NEOLIT DAVRIDA

R e j a:

1. Neolit davri tushunchasi.

2. Kuxna Sharkning ilk dexkonchilik markazlari.
3. «Neolit revolyutsiyasi» va «Agrar revolyutsiyalar» xakida.
4. Urta Osiyoning neolit davri madaniyatlari.

TAYANCH SUZLAR

Neo, yitos, Ierixon, Chatal Guyuk, silliklash, par dozlash, arralash, doimiy utroklik, dexkonchilik, tukimachilik, kulolchilik, agrar revolyutsiya, neolit revolyutsiyasi, Jaytun.

Neolit suzi yunoncha bulib,» neo» — yangi, «lit» — tosh, ya'ni yangi tosh degan ma'noni anglatadi. Neolit davri kuxna dunyoda turli davrlarda yuz berdi. Old va Kichik Osiyoda bu jarayon mil.aw.X ming yillikda boshlandi. Ierixon (Falastin) Chatal — Guyuk (Anatoliya) kuxna dunyoning eng kadimgi neolit davri markazlari xisoblanadi. Neolit davri — bu tosh kurollar yasash texnologiyasining yukori darajada tarakkiy topgan davridir.

Bu davrda tosh kurollar yasashda silliklash, par dozlash arralash va parmalash usullari keng kullanil gan.Toshni ishlash texnikasida bunday yangi usullarning kashf etilishi ibtidoiy ishlab chikaruvchi kuchlarining oldingi davrlarga nisbatan tezrok rivo jlanishiga olib keldi. Mexnat kurollari takomillashgan neolit davri jamoalari uchun endi yukori paleolit ayniksa mezoht davrlaridagidek daydi xayot kechirishga extiyoj kolmaydi. Endi ular utrok xayot kechirishga utadilar. Doimiy ertulalar, kulbalar yasash, loydan guvaladan uy kurish, kishloklarda yashash neolit davri jamoasining asosiy turmush tarziga aylanib bordi. Shunday kilib, neolit davri doimiy utrokchilik xujaligi shakllangan davrdir. Neolit davrida kuxna dunyoda yirik —yirik dexkonchilik markazlarining shakllanish jarayoni yuz beradi. Kuxna dunyoda kuyidgi mintakalar ilk dexkonchilik markazlari xisoblanadi.

1. Kichik va Old Osiyo markazlari(mil.aw.X ming yillikda shakllangan bu markazlarning eng kadimgi manzillari Ierixon(Falastin) va Chatal —Guyuk (Ana — toliya Turkiya) xisoblanadi.

2. Shimoliy Afrika dexkonchilik markazi (Misr xududi mil.aw.VI ming yillik).

3. Urta Er dengizi markazi xavzasi (mil.aw.U ming yillik Krit — Miken xududlari).

4. Markaziy osiyo xududi (mil.aw.VI ming yillik).

5. Kadimgi Xitoy dexkonchilik markazi (Xuanxe va Yantsizi daryolar i oraligidagi xudud. Mil.aw.VI ming yillik).

6. Xindiston yarim oroli dexkonchilik markazi (mil.aw.VI ming yillik).

7. Janubiy Sharkiy Osiyo dexkonchilik markazi.

8. Yangi dunyo ya'ni Amerika kifasidagi dexkonchilik mil.aw.I ming yillikda sodir bulgan bulib, ilmiy adabiyotda bu markaz Mezoamerika markazi deb nomlangan. Bu markazlar bir —biridan mustasno tarzida shakllanib, bu madaniyatlar manbaida mil. aw.IV va undan keyingi ming yilliklarda buyuk sivilizatsiyalar, ilk davlatlar yuzaga kelgan.

Neolit davrida utrok xujalik yuritishning karor topishi bilan bir vaktida chorvachilik xam paydo buladi. Neolit davri jamoalari xayotida yuz bergan ixtirolardan yana biri sopol buyumlar. (keramika — kuydirilgan loy) ishlab chikarish xisoblanadi. Dastlabki sopol buyumlar kulda yasalib ochik uslubda gulxanda kuydirilgan. Neolit davrining yana bir muxim xususiyati tukimachilik xunarmandchiligining yuzaga kelganligidir.Ibtidoiy jamoa vakillari neolit davriga kelib fakat xayvon terilaridan emas, balki uning yungidan usimliklar tolasidan xam tukilgan matolardan xam kiyim—kechak tukib kiyim tikishni ixtiro kilganlar.Tukimachilik xunarmandchiligi uz navbatida balikchilik xujaligining shakllanishiga olib kelgan.(Masalan: yigilgan ipdan tur tukish va u yordamida balik ovlash).

2. «Neolit revolyutsiyasi» yoki «Agrar revolyutsiya — lar» xakida.Ibtidoiy davr ijtimoiy xayotida tubdan uzgarish yasagan neolit davrini tarixchi — arxeologlar «boltalar asri» (XIX asr ilmiy adabiyoti) «keramika» (sopol buyumlar) «agrar revolyutsiya» va «neolit revolyutsiyasi» davrlari deb ataganlar. Neolit davrini «agrar revolyutsiya» davri deb atash tanikli olmon olimi Burxard Brentee nomi bilan boglik. Bu olim ta'rificha, neolit davrida yuz bergan eng katta kashfiyot — bu dexkonchilikning paydo bulishi va rivoji. (Dexkonchilikning paydo bulishi B.Brentee fikricha, insoniyat tarixida yuz bergan xal kiluvchi omildir). Jaxon arxeologiya fanida (asosan Evropa va Amerika adabiyotida) neolit davriga nisbatan «neolit revolyutsiyasi» iborasi keng kullaniladi. Bu iboraning jaxon arxeologiya faniga kiritilishi mashxur arxeolog, shark tarixining chukur bilimdoni CChayld nomi bilan boglik. (Bu olimning yirik asarlari rus tiliga tarjima kilingan.M: Do istoricheskaya Evropa drevneyshey Vostok v svete novoyhex arxeologicheskix otkritiy).G.Chayld fikricha neolit davrida insoniyat tarixida yuz bergan asosiy xal kiluvchi kashfiyotlar kuyidagilardir.

1.Dexkonchilikning paydo bulishi.

2.Yowoyi boshokli usimliklarni madaniylashtirish va yowoyi xayvonlarni xonakilashtirish jarayonining kuchayishi.

3.Xujalikning yangi turlarini shakllanishi (chorvachilik, balikchilik).

4.Me'morchilik, xunarmandchilik(kulolchilik, tukimachilikning paydo bulishi). Eng muximi neolit ishlab chikarishga asoslangan iktisodiyotning shakllangan davridir. Bu omillarning barchasi insoniyat tarixida buyuk tuntarish yasab, okibatda ijtimoiy tarakkiyotda keskin uzgarishlarga olib kelgan.

5. Urta Osiyoning neolit davri madaniyatlari. Urta Osiyoda neolit davri mil.aw.VI ming yillikda boshlangan Janubiy Turkmaniston, jumladan Kopetdog yon bagirlaridagi mil.aw.VI — IV ming yillikda mavjud bulgan madaniyati Jaytun madaniyati deb nomlangan bulsa, Sirdaryo va Amudaryo oraligidagi mavjud madaniyat Kaltaminor, Xisor va x.k. deb nomlangan. **Ilk** bor urganilgan yodgorlikka nisbat kilib nomlangan Jaytun madaniyati 1952 yilda Chakmokli (Ashxoboddan 40 km lar chamasi shimoli — garbda joylashgan) yodgorligini urganish tufayli ma'lum buldi. 1956 — 57 yillarda Jaytun yodgorligida arxeolog M.M.Masson raxbarligida keng kulamda kazishma ishlari olib borilib, yodgorlikda guvaladan yasalgan bir xonali devor osti uchogi, markazida sandal turgan kator kulbalar ochildi. Jaytunliklar oddiy usulda (dastlab kulda yasab keyin gulxanda kuydirilgan) sopol idishlar yasaganlar, suyakdan turli kurinishdagi igna, bigizlarni, toshdan kuplab mexnat kurol — larini yasashni ixtiro kilganlar.Urta osiyoning markaziy va shimoliy rayonlarida ovchilik, balik ovi va termachilik bilan shugullanuvchi neolit davri jamoalari istikomat kilar edilar.Ularga tegishli yodgorhklar dastlab S.P.Tolstov tomonidan kadimgi Xorazm erlarida, Amudaryo buyi xavzasida topib urganildi.S.P.Tolstov ularni fanga «Kaltaminor madaniyati» nomi ostida kiritdi. Yangi malumotlarga kura Kaltaminor madani — yati mil.aw. VI —III ming yilliklarda Orol dengizining janubiy kismidagi keng xududlarda mavjud bulgan. Kaltaminor madaniyatining ilk bor urganilgan yodgorligi Jonbos — 4 deb nomlangan (bu manzilgox Okchadaryoning xavzasidagi Eski Kaltaminor kanali etagida joylashgan).Jonbos —4 jamoasi moddiy madaniyati namunalariga tuxumsimon shakldagi sopol idishlar (bu idishlarning osti yassi, sirli turli xil nakshlar bilan bezatilgan) va kuplab tosh kurollar kiradi.Uylari (xususan Jonbos —4) yarim ertula shaklidagi kulba bulib, uning markazida katta uchok joylashgan. Uz navbatida bu uchok atrofi buylab 100 ga yakin mayda uchoklar joylashgan. Jonbos —4 urnidagi kulbaning umumiy maydoni 300 m² ni tashkil etgan.Bu erda S.P.Tolstovning malumotlariga kura, 120—125 kishi istikomat kilgan. Jonbos —4 kulbasi katta urug jamoasining makoni bulgan. Kaltaminor madaniyatiga mansub Kavut —7, «Tolstov manzilgoxi» deb nomlan — gan yodgorliklarda xam bu

davr madaniyatiga mansub kuplab ashyoviy malumotlar tuplangan. Neolit davri makonlari Zarafshonning kuyi okimida uning kadimiy irmogi Moxandaryo buylarida 1950 yillardan boshlab Ya.G.Gulomov raxbarligida amalga oshirilgan ishlar tufayli kashf etilgan. Xozirda kuyi Zarafshon xavzasida (Moxandaryo irmogida, Katta va Kichik tuzkon soxillarida) 100 dan ortik neolit davri manzilgoxlari topilgan. Ana shunday makonlardan biri «Darvoza kir» xisoblanadi. Darvoza kir jamoasi xayotida balik ovi xujalikning asosiy mashguloti bulgan. Yana bir gurux neolit davri manzulgoxlari Zarafshonning urta xavzasida, Samarkand viloyatining Sadogon kishlogida kazib urganilgan. Sadogonliklar xujaligining asosini ovchilik tashkil etgan. Sadogon manzilgoxini kazish davomida neolit davriga mansub tosh kurollar bilan bir katorda yowoyi va xonaki xayvonlarning suyaklari xam topilgan. Demak, Sadogon jamoasi yirik shoxli xayvonlarni kulga urgatgan va bu jamoada ilk chorvachilik xujaligi tashkil topgan. Toshidan turli mexnat kurollari yasashda yukori darajaga kutarilgan Zarafshon voxasining neolit davri ustalari toshning xususiyatini urganishga katta e'tibor berganlar. Chakmoktosh manbaini kidirish maksadida Koratov yon bagirlarida boy xom ashyo markazini ixtiro kilganlar. Bu Uzbekiston arxeologiyasi tarixida Uchtut yodgorligi (shaxtalari) nomi ostida ma'lum. Neolit davriga kelib Uchtutda chakmoktosh xom ashyosi olish uchun 4,5 va 5 metrli uralar kovlangan va ana shu usulda chakmoktosh xom ashyosi juda kup kazib olingan. Arxeolog T.Mirsoatovning ta'kidlashicha Uchtutda 100 dan ortik shaxtalar bulgan. Uchtut yodgorligidagi singari shaxtalar Angliya, Frantsiya, Polsha, Belorus kabi davlatlarda urganilgan bulib, fakat neolit davriga oididir. Bronza asriga kelib, shaxta ishlash texnikasi Urta Osiyoda tog sanoatining shakllanishiga asos bulib xizmat kildi. Janubiy mavjud neolit jamoalari madaniyati asosida Nomozgox, Olchindepa, Anau yirik kishloklar, Zarafshon voxasida Sarazm kabi eneolit (mis —tosh) asrining yirik —yirik kishloklari vujudga keldi.

5 - Mavzu: ENEOLIT DAVRI.

REJA:

1. Eneolit davri va uning xususiyatlari.
2. Ukraina va Kavkazortining eneolit davri madaniyatlari.
3. Urta Osiyo eneolit davrida.

TAYANCH SUZLAR.

Mis — tosh asri, Tripole madaniyati, Kuro — araks, Anau, Namazgox, Sarazm, Zamonbobo, Oltintepa, xumdon, mudofaa istexkomlari, rangdor idishlar, terrakota (pishirilgan loy), muxr.

Miloddan awalgi V ming yillikda bir necha ming yillar davom etgan kishilik tarixining tosh davri tugadi, uning urnini eneolit va keyinrok bronza davrlari egalladi. Ibtidoiy jamoalar mexnat kurollari yasashda dastlab misdan foydalanishdi. Shuning uchun bu davr eneolit, ya'ni mis — tosh davri deb ataldi. Kishilik tarixi kiska bir boskichining bunday nomlanishi urugchilik jamoasining mavjud imkoniyatidan kelib chikkan za ruriyat edi. Chunki mis metall sifatida yumshok va undan yasalgan kurollar xam murt bulganligi tufayli mexnat kurollarining kupchiligi xali toshdan ishlanar edi. Shu sababdan eneolit ba'zi bir adabiyotlarda xalkolit davri deb xam kursatilgan (mis — tosh davri). Eneolit davri er sharining barcha mintakalarida bir vaktida boshlanmay, balki xar bir mintakaning tabiiy — ekologik imkoniyatiga mos ravishda xar xil vaktida boshlandi. Masalan, Afrika va Osiyoning kadimgi dexkonchilik mintakalarida ibtidoiy jamoalar metall bilan awalrok, boshka mintakalarda esa keyinrok tanisha boshlandi. Osiyoning Mesopotamiya, Anatoliya, Nil buylari, Xind va Gang daryolari, Xitoydagi Xuanxe va Yantsizi daryolari xavzalari ibtidoiy jamoalari misdan kurol yasashni rn.il.av. U — IV ming yilliklardan boshlab berganlar. Osiyoda mis — tosh davri sivilizatsiyasining boshlangich nuktasi xisoblansa, Evropada bu davr xind — evropa tillarining vujudga kelish davridir.

2. Ukraina va Kavkazortining eneolit davri madaniyatlari.

Eneolit davri Markaziy Osiyoda mil.av. IV ming yillik boshida boshlangan bulsa, Sharkiy Evropada jumladan Kavkazorti va Ukrainada mil.av. U ming yillikda boshlangan. Chap kirgok Ukraina, Moldova va Sharkiy Ruminiyada mayjud bulgan bu eneolit davri madaniyati ilk bor urganilgan yodgorlik nomi bilan Trepole madaniyati deb nomlangan. (Tripole — Kiev shaxri atrofidagi mis — tosh davri manzilgoxi). 1890. VVXvaykov. Bu madaniyat xujaligining asosini chor — vachilik va dexkonchilik tashkil etgan. Tripole ma — daniyati miLav. 4000 yildan 2350 yilgacha davrni uz tarkibiga olib, uch katta boskichga bulinadi. Ilk boskich yodgorliklari: Tripole, Luka Vrublevskaya, urta boskich — Kalolihhina, sunggi Saloncheno". Ilk boskichda imoratlar yarim ertula uslubida barpo etilgan bulsa, urta boskichda turar joylar yiriklashib, xonadonlar ikki kavatdan iborat kurilgan. davrga kelib, ayniksa eneolit davrining rivojlangan boskichiga kelib, mayjud kishloklar yiriklashadi (Namozgox — umumiy maydoni 20 ga dan ortik), kishloklarda dastlabki mudofaa devorlari paydo buladi (Geoksyur yodgorlik — lari), xonadonlarning ba'zi

birlari primitiv usuldagi devoriy suratlarga bezaladi, sopol buyumlar maxsus xumdonlarda pishirilib turfa rangli (hozirgi turkman gilamlarining aynan bezaklariga uxshash) nakshlarga bezaladi. Ayniksa metall buyumlr ishlash rivoj topadi. Misdan yasalgan buyumlrning turi kupayadi. Uzbekiston xududida eneolit davri kishlolari Zamon — bobo va Sarazm yodgorliklari orkali urganilgan. Zamonbobo aslida kadimda Zarafshon — ning kuyi xavzasida, uning kurib borayotgan uzanlarining yokasida xosil bulgan kulning nomi. Eneolit va bronza asriga oid bu yodgorlikda dastawal Ya.G.Gulomov, sungra A.Askarov kazishmalar olib bordi. Zamonboboda utkazilgan kazuv ishlari davomida 45 ta kadimgi mozor koldiklari topib urganildi. Urganilgan kabrlar hozirgidek laxat shaklida bulib, ulardagi skeletlar ung va chap yoni bilan gujanak xolida saklanib kolgan. Zamonboboda olib borilgan arxeologik kazishmalar davrida erkaklar mozorida kuplab chakmok toshdan ishlangan kamalakning uk uchlari, paykonlar, pichoklar, sopol idishlar chiksa, ayollar kabridan sopol idishlardan tashkari kimmatbaxo toshlardan yasalgan turli shakldagi pichoklar, kosmetika buyumlari, surmadan, mis oyna va boshka buyumlar topildi. Zamonbobo kabristoni yakinida shu madaniyatga tegishli makon topildi. (Bu makonda kazuv ishlari 1961 — 1964 yillarda A.Askarov tomonidan arxeologik kazuv ishlari olib borildi). Zamonbobo axolisi yashash uylari yarim ertula va chaylalar shaklida bulgan. Makon maydonidan buzilgan uchok izlari, kuplab uy —ruzgor va xujalik asboblarining parchalari, koramol, echki kabi uy xayvonlari , korayib ketgan bugdoy va arpaddonlarining koldiklari, toshdan yasalgan yorguchoklar, chakmok — toshdan yasalgan urok siniklari, kimmatbaxo toshlardan yasalgan munchoklar va boshka ashyoviy manbalar topildi. Bu topilmalar Zamonbobo makoni axolisining dexkonchilik va xonaki chorvachilik bilan shugullanganliklaridan darak beradi.Zarafshon voxasidagi eneolit davri dexkonchilik madaniyatining boshka bir yodgorligi Sarazm xisoblanadi. (Sarazm kishlogi Uzbekiston va Tojikiston respublikalari bilan chegaradosh Samarkand viloyatidagi chegara rayonida joylashgan). 1977 yildan buyon Sarazm yodgorligida panjikentlik rxeologlar guruxi (A.Isokov va boshkalar) AKSh, Frantsiya arxeolog olimlari bilan xamkorplikda tadjikot ishlarini ol ib bormokdalar. Maydoni 90 gekardan iborat bu yodgorlikda xayot eneolit davridan to ilk bronza davrigacha ya'ni mil.av III ming yillikning oxirigacha davom etgan. Tadjikot natijalariga kura, Sarazmda xayot sanasi 4 boskichga bulinadi. 1 boskichda Saraz mga asos solinadi. 1 xonali kulbalar urni mudofaa devori bilan urab olinadi. 1 — boskich topilmalari sirtiga rangli bezak solingan sopol idishlar, mis oyna va rangli metallardan yasalgan takinchoklar, bronza, lazurit va serdalikdan yasalgan munchoklardan iborat bulib, kup jixatdan Janubiy

Turkmanistonda topilgan eneolit davriga mansub moddiy madaniyat namunalariga aynan uxshash. 2 boskichda Sarazm urnidagi kadimgi kishlok xududi ancha kengayadi, bir xonali guvala uylar urnida xom gishtlardan barpo bulgan uylar paydo buladi, xonadonlarda sig inish joylari — olov xona, kup xonali xowoshlar oraligida tor kuchalar va maydonlar shakllanadi. Kadimgi kishlokning ikki joyida ikkita aloxida ibodat xona kad kutaradi. Earazmning 3 — boskichida ijtimoiy monumental (maxobatli) binolar paydo buladi. Bu maxobatli binolar jamoa xazinaxonasi, umumjamoa ibodatxonasi va boshka binolardan iborat. Kulolchilik xumdonlariva metall eritish pechlari (ustaxonalari)dan iborat xovlilar shakllanadi. Kulolchilikda ichi va sirti pardozlangan sopol buyumlar soni keskin kamayadi, metall bilan ishlash xunarmandchiligi rivojlanadi, mexnat kurollarining soni va sifati kengayadi. 4 — boskichda Sarazm madaniyatida iktisodiy va ma'naviy inkirozning yuz bergani kuzatiladi. Lekin metall bilan ishlash xunarmandchiligida inkirozga xos belgilar kuzatilmaydi. Kulolchilikda birinchi bor charx dastgox kashf etiladi. Terrakota va toshdan yasalgan muxrlar paydo buladi. Shunday kilib. Sugdiyonaning eneolit davriga oid Zamonbobo va Sarazm yodgorliklari vatanimiz xududidagi eng kadimgi dexkonlarning makonlari edi. Bu ikki yodgorlikda istikomat etgan axoli Zarafshon voxasida (ilk temir asrida Sugd ulkasi) keyinchalik madaniy xujalik tarakkiyot uchun zamin tayyorladi.

6-Mavzu: BRONZA DAVRI (4 soat).

Reja: 1 — kism

1. Bronza davrining umumiy ta'rifi.
2. Sharkiy Evropaning bronza davri madaniyatlari.
3. Sibir bronza davrida.

2 — kism

1. Urta osiyoning bronza davri madaniyatlari.
2. Kavkaz orti bronza davrida

Mis, kalayi, bronza(jez), ruda, temirchilik, zargarlik, ot arava, kulolchilik charxi, gisht, Fatyanova, Andronova, Abasheva, Drevneyalenaya, Katakolib, Srub, Seyminek — Turbinek, Sumbar, Kallash, To zabogyob, Amiroyuod, Kukcha 3, sun'iy sugorish, So polli, Jarkuton, ilk shaxar madaniyati, olov ibodatxonalari, xalkaro aloka va savdo.

Eneolit davrini egallagan navbatdagi tarixiy davr bronza — asridir. Birinchi marta mil.aw. III ming yillikda Old Osiyo va Xindistonda kashf etildi. (Birinchi) Kadimiy «metallurg»lar III ming yillikda kalayini misga korishtirib, bronza (jez) olishni kashf etdilar. Bronza egiluvchan va mustaxkam metall. Undan keskir tig beruvchi kurollar yasash mumkin. Bronzaning bu sifati kadimgi «metallurglar» diqqatini uziga tortdi. Endi ibtidoiy bobokalonlarimiz uz mexnat kurollarini bronzadan yasaydigan buldilar. Kiska davr ichida bronza ibtidoiy xujaliklarining turli soxalariga kirib bordi.

Bronza asri tosh asriga nisbatan juda kiska davrni uz ichiga oladi. Uning taxminiy xronologik chegarasi mil.aw. III —1 ming yilliklarga tugri keladi. Kadimgi Sharkda bronza davri yozma manbalar davriga tugri kelib, bu ibora kadimgi Shark tarixida kullanilmaydi. Garbiy Evropada metallurglarning markazlari Egey dengizi xavzasida mavjud bulgan. Minoy va Mikenliklar Evropan ing ilk tsivilizatsiyalaridir. Bronza asri Markaziy Evropa (Unetitsk madaniyati), Ispaniya (El — Argar), Britaniyada xam mavjud bulgan.

Amerikada bronza 1000 yilga kadar ishlatilgan.Ba'zi bir Janubiy Amerika xalklari jumladan, atsteklar xam bronza bilan tanish bulganlar. Ammo bronza Yangi dunyoda Kuxna dunyoda bulgani singari xalklar ijtimoiy tarakkiyotida katta axamiyatga ega bulmagan. Shu tufayli Amerika tarixida bronza asri mutloka yot xisoblanadi. Bronza davri metallurglari dastlab metallni er yuziga chikib yotgan rudadan olganlar, keyinchalik er osti ruda konlaridan xam foydalanganlar. Kazib olingan ruda awal ochik gulxanlarda sungra aloxida pechlarda eritilib, undan sof metall ajratib olingan.

Metall tosh va terrokata (Terrokata — kuydirilgan loy degani) koliplarga kuyilib, undan turli shakllarda kurollar va bezaklar yasalgan. Bronzaning kashf etilishi ibtidoiy jamoa xujaligida ruy bergan buyuk madaniy xujalik ixtiro edi. Shu munosabat bilan mexnat kurollarining turi kupaydi, xarbiy kurollarning xili va jangovorligi ortdi. Bronzadan yasalgan uy —ruzgor buyumlari xam paydo buldi. Bronzadan asosan turli bezaklar, uy — ruzgor va xujalik buyumlari, xarbiy kurol — aslaxalar va mexnat kurollari yasaydiganmaxsus temirchilik, zargarlik ustaxonlari vujudga keldi. Xunarmandchilikning ixtisoslashuvi tufayli mintakalararo savdo va ayirboshlash yuzaga keldi. Ulkalarni iktisodiy jixatdan boglab turuvchi tabiiy aloka yullari paydo buldi. (Buyuk Ipak yulining janubiy tarmogi, Badaxshon lalining Sharkka yoyilishini ta'minlagan lazurit yuli). Aloka bobida kuruklikda transport sifatida xayvonlar (ot, xukiz, eshak, tuya) kuchidan foydala nish boshlandi. Xayvonlar kushilgan gildirakli aravalar vu judga keldi. Bronza davrida (Janubiy

mintakalarda) ovchilik va termachilik xayotda uzining dastlabki rolini yukotdi. Axolining asosiy xujaligi chorvachilik va dexkonchilik bulib koldi. Bu davrda, birinchi navbatda sugorma dexkonchilik bazasida kad kutargan doimiy kishloklarning kupayishi, ularda yashayotgan axoli sonining zichlashib borishi va yangi erlami intensiv uzlashtirish jarayoni kuzatiladi. Yangi erlarning uzlashtirish bilan boglik xolda kanchadan — kancha yangi madaniyat uchoklari vujudga keldi, ibtidoiy xunarmandchilik xujaligining turli soxalarida yangidan — yangi ixtirolar kilindi. M., bronza davrida metall bilan ishlash xunarmandchiligi, zargarlik, uy — joy kurilishida gishtdan foydalanish, kulolchilikda charxdan foydalanishga utish bronza davri jamoasining madaniy — xujalik soxasidagi yirik kashfiyotlaridan biri xisoblanadi.

2. Sharkiy Evropaning bronza davri madaniyatlari. Juda katta kenglikni tashkil etgan sharkiy Evropa xududida bronza asriga kelib, turli gurux kabila va uyushmalarga taallukli unlab madaniyatlarning mavjud bulganligi kuzatiladi. Bronza davri madaniyati Boltikbuyida, Karpat toglari yon bagirlarida, Kora dengizining Shimoliy kirgoklarida, Dnepr va Denstr daryolari oraligidagi xududda, Volga buyi xavzasida, Ural buylari va Garbiy Sibirda va x.k. xududlarda juda yaxshi urganilgan. Sharkiy Evropaning eng yaxshi urganilgan bronza asri madaniyatlaridan biri Fatyanova madaniyati xisoblanadi. Fatyanova madaniyati xakidagi dastlabki maTumotlar 1873 yilda ma'lum bulgan. (Madaniyat ilk bor urganilgan mozor nomiga nisbat etilib (Yaro slavl viloyatida urganilgan) Fatyanova madaniyati deb urganilgan. Bu madaniyat Volga va Oka daryolari oraligidagi keng xududda mil.aw.II ming yillik boshlariga uning 3 — choragiga kadar mavjud bulgan. Fatyanova madaniyatida kupla kabristonlar etib kelgan xolos. Odatda Fatyanova madaniyatiga mansub kabristonlar daryo, kul va soy buylaridagi tepaliklarda saklanib kolgan. Fatyanova madaniyatiga mansub kishloklar xanuzgacha urganilgani yuk. Fatyanova madaniyati moddiy madaniyat namunalari tuzilish (asosan tog kismi) sharsimon shakldagi turli xajmdagi sopl buyumlar, bronza va misdan yasalgan bilak uzuk, mirga va uzuklar, utkir tigli nayza uki va x.k. tuzilishdagi takinchok va xarbiy kurol — aslaxalardan tarkib topgan. Fatyanova madaniyati juda katta maydonda mavjud bulib bir necha katta guruxlarga bulinadi. 1.Dvin — Ilmen guruxi. 2.Moskva — Klyazma guruxi. 3.Yukori Volga guruxi. 4.Oka — Desna guruxi va x.k. Mil.aw.II ming yillikning urtalarida Sharkiy Evro — Evropaning urmon zonasi (mintakasi)da Abashevo madaniyati shakllangan. Abashevo madaniyati yaratgan axoli asosan chorvachilik bilan mashgul bulgan. Abashevo madaniyati Dneprning chap kirgogidan Desna, Seym daryolari xavzasi va Tobol daryosigacha bulgan xududni kamrab olgan.

Abashevo madaniyati ilk t)or 1925 yilda Chuvashistondagi Abashevo mozorini urganish bilag boshlangan. Xozirda Abashevo madaniyatiga mansub yodgorliklar Chuvashiston, Mari Respublikalari, Urta Povolje, Janubiy Ural, Don yokalari va Boshkirdistonlarda yaxshi urganilgan.

Abashevo madaniyatiga mansub yodgorliklardan ikki turi malum. Birinchi gurux yodgorliklar kurgonli (tosh uyulgan) mozorlar va tosh uyumisiz barpo bulgan kabrlar ikkinchi gurux yodgorliklar yogoch devorlar bilan urab olingan kishloklar bulib, ular odatda daryo buyidagi baland tepaliklar ustida kurilgan.

Kora dengizining shimoliy sarxadlarida bronza asriga mansub 3 madaniyat aniklangan va urganilgan. Bular «Drevneyamnaya yoki Yamnaya»Katakolib va Surb madaniyatlaridir.

Drevneyamnaya madaniyati yoki Yamnaya madaniyati Uraldan Dnestr daryosi kirgoklarigacha xududlarda mavjud bulgan madaniyat, Uning xronologik davri eneolitdan ilk bronza asrigacha. «Yamnaya» madaniyati namunalari mozorlar va ularni kazish davomida topil gan ashyoviy manbalar jumladan tog kismi kirrali sopol idishlar bronza boltalar va mis pichoklarda iborat. Ushbu madaniyat soxiblari chorvachilik va dexkonchilik bilan xam mashgul bulganlar. «Yamnaya» madaniyatini paydo bulishi tugrisida yagona fikr yuk. Bir gurux olimlar «Drevneyamnaya» madaniyatini yaratgan axoli kasbiy dengizining sharkiy tomonidan migratsiya tufayli yoki ikkinchi bir gurux olimlar bu madaniyatning paydo bulishini bevosita Tripole madaniyatiga boglaydilar.

«Yamnaya» madaniyati urniga rivojlangan bronza davriga kelib Katakolib madaniyati paydo buladi. Katakolib madaniyati (Katakolib — mozorning laxad yogoch konstruksiyalaridan ishlangan degani) aloxida va gurux — lardan iborat kabrlardan tashkil topgan mozorlar iborat, axoli yashagan manzillar yaxshi saklanmagan. Kata — kolibga turli xajmdagi sopol idishlar yasash,bronza va toshdan boltalar tayyorlash xam malum bulgan. Kora dengizining shimoliy Dneprdan Povolo — jega kadar chul zonalarda mayjud bulgan keyingi madaniyat «Srub» madaniyati deb nomlangan. Bu madaniyatda ikki xil dafn marosimi mayjud bulganligi aniklangan. Birinchi dafn marosimi yoki urf — odati uralarga kumish bulsa, ikkinchi dafn marosimiga kura vafot etganlarni yogochdan yasalgan maxsus kabrlarda dafn etganlar.

(Rossiya arxeologiyasida dafn etishning bu uslubi «Srub» deb nomlanib, uz navbatida Kora dengizining shimoliy kismida mil.aw.II ming yillikning ikkinchi yarmida mavjud bulgan madaniyat xam Srub madaniyati deb nomlangan) Dafn

marosimlarida vafot etganlarni kuydirib, (krematsiya) keyin xokini dafn qilish xolatlari xam aniklangan.

3.Sibir bronza davrida. Sibir xududida xuddi Sharkiy Evropada bulganidek, bronza asrida unlab madaniyatlarning mayjud bulganligi kuzatiladi. Ana shunday madaniyatlardan biri «Seyminsk —Turbinsk mozorlari» deb nomlangan yodgorliklar majmui. «Seyminsk —Turbinsk turkumidagi mozorlar guruxi»ga Gorkiy viloyatidagi Seyma, Perm viloyatidagi Turbino, Omsk viloyatidagi Rostovka va x.k. mozorlar kiradi. Bu mozorlar bir —biridan ikki ming km.turt ming km. Uzoqlikda joylashgan bronza asrida Garbiy Sibir va Kozogistonning katta kengliklarida mayjud bulgan madaniyatlardan yana biri Andropova madaniyati deb nomlangan. Andropova madaniyati yodgorliklari kuplab uralar shaklida kurilgan kabrlar orkali malum. Kabr ustki kismi ba'zida tosh xalkalar bilan urab olingan. Vafot etganlarni yonboshlatib dafn etganlar.Andropovoliklarda kuydirish (krematsiya qilish) xollari xam uchraydi.

1. Urta Osiyoning bronza davri madaniyatlari.

Janubiy Turkmaniston xududida bronza asrida Murgob, Sumbar, Kelili kabi voxalaming insonlar tomonidan jadal uzlashtirish jarayoni uzluksiz ravishda davom etgan. Eneolit davrida asos solingan Oltindepa, Namozgox kabi markazlar yiriklashgan. Oltindepa rivojlangan bronza davrida (mil.aw.III ming yillikning oxiri va II ming yillik boshlarida) umumiy maydoni kariyb 25 ga yakin maydondan iborat ilk shaxar kurinishga ega bulgan.

Xorazm xududidagi bronza (jez) asriga mansub madaniyatlar Tozabogyob va Amirobod madaniyatlari deb nomlangan. Tozabogyob madaniyatiga oid ilk manzilgox 1938 yilda tanikli arxeolog S.P.Tolstov tomonidan Tozabogyob deb nomlangan kadimgi kanal zonasida topilgan.(Ilk bor urganilgan yodgorlikka nisbat etilib Xorazmning bronza asriga mansub madaniyatlaridan biri Tozabogyob madaniyati deb nomlandi).Keyingi yillarda Amudaryoning Okchadaryo uzani buylarida xam bronza ya'ni Tozabogyob madaniyatiga mansub yodgorliklar urganildi. Tozabogyob madaniyati kadimgi Xorazmda mil.aw. II ming yillikning urtalarida shakllangan. Bu madaniyat axolisi asosan ertulalarda, chaylalarda yashab, chorvachilik bilan daryo etaklaridagi pastkam, Zaxkash erlarda esa dexkonchilik bilan shugullanganlar. Tozabogyob kulbalari yarim ertula tarzida kurilgan, ularning urtacha maydoni 12—18 m² ga teng. Tozabogyob madaniyatining eng nodir yodgorligi Kukcha —3 kabristoni bulib, u erda 1954 — 1955 yillarda keng kulamda arxeologik kazishmalar olib borildi. Ochilgan mozorlarda skletlar xuddi ona kornida yotgandek ung yoki chap yoni bilan, oyok kullari bukilgan xolda gujanak xolatda uchratildi. Kabrlarning deyarli kupchiligiyoigiz, ba'zida ayol yonida gudak bola bilan

kushib dafn etilgan. Ba'zi xollarda esa er —xotin birgalikda kumilgan. Xar bir kabrda bir yoki bir necha sopol idishlar erkaklar mozorida bronza buyumlar bilan, ayollar kabrida esa bronza takinchoklar uchraydi.

MiLav. II ming yillikda Amudaryoning kuyi xavzasidagidek Zarafshon voxasida xam Tozabogyob madaniyatiga uxshash madaniyat shakllanganligini kuzatamiz. Bu madaniyatga mansub manzillar 1950— 1960 yillar oraligida Moxandaryo (kuyi Zarafshon) voxasida Ya.G.Gulomov va A.Askarovlar tomonidan urganildi. Ushbu madaniyatga alokador urug jamoalarining izlari Zarafshonning Novka (Kattakurpgon), Muminobod (Urgut) kishloklaridan xam topib urganildi. Xorazm va umuman Orol dengizining janubiy sarxadlarida miLav. II ming yillikning oxiri va 1 ming yillik boshlariga oid madaniyat shartli ravishda Amirobod madaniyati deb nomlangan. Amirobod madaniyatiga mansub ilk yodgorlik 1940 yilda arxeolog S.P.Tolstov tomonidan Janubiy Korakalpogistonda Amirobod kanali etaklarida urganilgan. Shu bois Xorazmda Tozabogyob madaniyatidan sung mavjud bulgan madaniyat Amirobod madaniyati deb nomlangan. (Xozirda Amirobod kanali buylab bu davr madaniyatiqa mansub unlab yodgorliklar kashf etilgan). Shulardan eng kattasi Yakka Parson 2 deb atalgan. Ushbu manzilgoxda utkazilgan tadjikotlar tufayli 20 dan ortik yarim ertula shaklidagi uy koldiklari ochilgan. Uylarning maydoni 100 va 150 m.2 gacha bulgan. Makon va kulba atroflaridan kuplab sopol parchalari, metall buyumlar va xar xil takinchoklar uchraydi. Sopol sirtiga chizma naksh solingan. Nakshlar ustidan kizil rang berilib, ular pardozlangan. Metall buyumlar asosan urok, pichok, jez oyna, igna, bigizlardan iborat bulib, ular tosh koliplarda kuyilgan. Olimlaming kuzatuviga kura, bu davr sugorish inshootlari keng va sayoz kanallardan iborat bulib, ularning chekkasi dambalangan. Kadimgi Xorazm sugorish inshootlari tarixi bilan bevosita shugallangan tanikli olimlar Ya.Gulomov va B.Andrianovlar ma'lu — motlariga kura, bu davrda kadimgi davr sugorish inshootlarining asosi yaratilgan. Amirobod madaniyatining eng muxim yodgorliklari sirasiga Sirdaryoning kuyi okimidagi Inkor daryosining ung soxilida joylashgan Tagiskin mozorlari xam kiradi. Tagiskinda 20 ga yakin xar xil kattalikdagi mozorlar joylashgan. Bu mozor kurgonlarning bir kismi sunggi bronza davriga oiddir. Bu gumbazsimon makbaralarning asosi tugri turtburchak shaklida bulib, ustki kismi doira shaklida kurul gan. Bu gumbazsimon xonalar ichida 3 tadan 7 tagacha kabr urinlari saklanib kolgan. S.P.Tolstov fikricha Tagiskin makbaralarida urganilgan ba'zi bir kabrlarda urug oksokoli yoki nufuzli shaxslar dafn etilgan.

Mil.av. II ming yillikning birinchi choragida Janubiy Uzbekiston shu jumladan Surxondaryo viloyati xududida tub uzgarishlar sodir buladi. Bu davrda viloyatning

ba'zi bir voxalarida sugorma dexkonchilikka asoslangan madaniyat shakllangan. **Ilk** bor urganilgan yodgorlikka nisbat etilib, bu davr madaniyati Sopolli deb nomlangan. Mil.av. XVII —X asrlar oraligida mavjud bulgan Sopolli madaniyati kadimgi Sharkning sunggi bronza davri madaniyatlari turkumiga kiradi. Aynan Sopolli tepada urganilgan moddiy madaniyat namunalariga uxshash ashyoviy manbalar Janubiy Turkmaniston (Nomozgox) , Shimoliy Afgoniston (Dashli) va Xindistondagi (Xarappa) madaniyatlarida keng tarkalgan. Bu madaniyatlar Sopolli madaniyatiga nisbatan ancha ilgari paydo bulgan va uzluksiz rivojlangan. Shuning uchun akademik A.Askarov Sopolli madaniyatining paydo bulishini bevosita Janubiy Turkmaniston xududida istikomat kilgan axolining bir guruxini dastaval Muzrabot voxasiga kelib urnashishi bilan boglaydi.

Sopolli madaniyatining eng kadimgi yodgorligi Sopollitepa bulib, Ulanbuloksoy etagida joylashgan Sopollitepa kal'a va unga tutash kishlok kislardan iborat. Kal'a kismi tulik kazib urganilgan bulib, tarxlari 82 x 82 metr ga teng , ichki yulakTi uch kator mudofaa devorlari bilan urab olingan. Sopollitepaning umumiy tuzilishiga karab bronza davrida me'morchilik san'atining nakadar rivojlanganligining guvoxi bulamiz. Kal'ada axoli jamoa — jamoa bulib yashagan. Kal'ada shunday jamoalardan 8 maxalla joylashganligi aniklangan. Bu jamoa maxallari bir —biri bilan yulakchalar orkali ajratilgan, kal'aning markaziy kismi xovli sifatida ochik koldirilgan, Sopollitepada istikomat kilgan axoli urtasida uziga xos urf —odatlar va marosimlar shakllangan. Vafot etganlar aloxida kabristonda emas, balki uylarning devorlari yoki pollari taglariga kumilgan. Kabrlar oddiy ura yoki laxad shaklida bulib, ayollar ung, erkaklar esa chap yon tomonlariga yotkizilib dafn etilgan. Jasad bilan birga xar xil sopol idishlar shuningdek bronza va boshka kimmatbaxo buyumlar xam kushib kumilgan.

Mil.av. XU asrda Sopollitepada xayot izlari sunadi va erli axolining Muzrabot voxasidan Sherobod daryosi xavzalariga, anikrogi kadim dan uning irmogi xisoblangan Bustonsoy kirkoklariga kuchish jarayoni sodir buladi. Bu yodgorlik xozirda Jarkuton nomi ostida ma'lum bulib, uning umumiy maydoni 100 gekardan ortik.

1975 yildan buyon A.Askarov va uning shogirdlari Jarkuton yodgorligida muntazam ravishda kazish xamda kuzatish ishlarini olib bormokdalar. Natijada bu yodgorlikda 3 mingga yakin kabr, 2 kishlok — kurgon , olov ibodatxonasi, kal'a — saroy kabi inshootlar kazib ochildi. Bu kazishmalar va ulardan topilgan ashyoviy dalillar Uzbekiston xalklari tarixining bronza davri madaniyatini yoritishda muxim manba xisoblanadi. Jarkuton yodgorligida amalga oshirilgan bu kabi kashfiyotlar

natijasida bir kancha ilmiy muammolar uz echimini topdi. Bu muammolar sarasida Janubiy Uzbekiston xududining bronza asriga xos asosiy tarakkiyot boskichlarini kamrab olgan davriy jadvalning yaratilishidir. Mayjud davriy jadvalga kura bronza sri kuyidagi davrlarga bulingan. Sopolli davri (mil.av. XVII - XU asrlar) Jarkuton davri (mil.av. XU — XIII asrlar) Kuzali davri (mil.av. XIII — XII asrlar) Molali davri (mil.av. XII — X asrlar) Sopolli davri ashyoviy manbalari Janubiy Turkmaniston yodgorliklaridan topilgan buyumlarga aynan uxshasa, keyingi Jarkuton davri manbalari esa uziga xos bulib, bu jarayon tarakkiyotining maxalliy Baktriya yunalishidir. Bu davrda marxumlar uy devorlari yoki xona pollariga kumilmasdan, balki aloxida tashkil etilgan kabristonlarda dafn etilgan. Kuzali va Molali davri ashyoviy manbalarida Xindistonning Xarappa yoki Sibir va Kozogiston chullarida istikomat kilgan Androvo madaniyatlarini yaratgan xalklarning madaniy ta'siri kuzatiladi Bu xolat bronza davridayok ajdodlarimizning boshka xalklar bilan bevosita madaniy alokada bulganligini kursatadi. Bu alokalar nafakat ashyoviy manbalarda, balki urf—odatda va me'morchilik san'atida xam ba'zi yangiliklarni vujudga keltirdi. Xususan, uy — joy kurilishda tosh saxnalarning kullanilishi yoki ayrim jamoa a'zolarini vafot etganlaridan sung uni dafn etmasdan, balki gulxanda kuydirish kabi odatlar bevosita madaniy alokalar tufayli yuzaga kelgan. Jarkutonda amalga oshirilgan ilmiy tadkikotlar xulosasi sifatida na ushbularni ta'idlash mumkin. Bronza davridayok jamiyat ijtimoiy guruxlarga ajrala boshlagan. Ana shunday guruxlardan turttasini kursatish mumkin:

- 1-Donishmandlar. Bu gurux oksokollar va din peshvolaridan iborat bulib, ular jamiyatga ma'naviy ozuka beruvchilardir.
2. Xarbiylar. Jamiyatni tashki va ichki dushmanlardan muxofaza kiluvchi kishilar.
3. Xunarmandlar va savdogarlar.
4. Dexkonlar va chorvadorlar. Jamiyatni iktisodiy jixatdan ta'minlash asosan shu gurux zimmasida bulgan.

Ba'zi bir arxeolog olimlar sunggi bronza davrida sinflar va sinfiy munosabatlar paydo bulgan deb xisoblaydilar. Jarkuton dafinalarida kazib urganilgan «boy» kabrlarni bunga dalil kilib kursatadilar. Jarkutondagi kabrlardan birida marxum bilan birgalikda 50 donadan ortik buyum kuyilib dafn etilgan. Bu buyumlar orasida bronza aso, ya'ni xokimlik belgisi xam bor. Bizning kuzatuvimizcha, bu singari kabrlarda asosan usha davr jamiyatida nufuzli shaxslar xisoblangan oksokollar dafn etilgan. Yosh bolalarning kabrida bir — ikki, usmirlarda turt — olti, urta yashar kishilar kabrida sakkiz untadan idishlarning mavjudligi jamiyat a'zolari

yoshlariga nisbatan xurmat kilingan degan xulosaga olib keladi. Ayollar kabrida esa idishlar bilan birgalikda kuprok takinchoklar, surmadonlar va jez kuzachalar uchraydi. Sunggi bronza davrida viloyatning ba'zi voxalarida sinfiy munosabatlarning tulik kurinishi emas, balki uning ilk kurtaklari shakllangan.

Sunggi yillarda Jarkuton yodgorligida amalgana oshirilgan kazishma ishlari tufayli bu joyda otashkad yoki olov ibodatxonasi urganildi. Bu ibodatxona yodgorlik markaziy kismining eng baland joyida bun yod etilgan. Ibodatxona juda maxobatli kurinishga ega bulib, tugri turtburchak shaklda, tomonlari 45x60 metr va kalin tashki devorlar bilan urab olingan. Uz vazifasi va kurilish uslubiga kura, bu inshoot ibodatgox va xujalik bilan boglik kislardan iborat.

Ibodatgoxda uzun yulak, ayvon va undagi mukaddas kuduklardan, ibodatxonaning iloxiy buyumlari, ibodatxonaga takdim etilgan narsalar saklanadigan gazna xamda gishtdan taxlab chikilgan keng maydon va uning urtasida turt ustunli kubba tagida joylashgan mukaddas olov yonib turgan otashkada singari inshootlar mavjud bulsa, uning ikkinchi tarafida ibodatxona xujaligi bilan boglik binolar joylashgan.

Jarkuton yodgorligida shuningdek kal'a — saroy xam kazib ochilgan. Bu me'morchilik inshooti turtburchak shaklda bulib 5 metrli tashki devor bilan muxofazalangan. Tashki devor kal'a ximoyachilari turgan burjlar bilan ximoyalangan. Kal'a — saroyning ichki kismi asosan turar —joylardan iborat bulib, bular kal'a devorlariga takab kurilgan. Kal'ada shuningdek, xunarmandchilik inshootlari xam joylashgan. Jarkuton yodgorligining maydoni, bundagi inshootlar turlarijumladan, butun ulka xalklari uchun diniy markaz vazifasini utagan inshootning mavjudligi, xunarmandchilikning rivoji bu joyda mil.av.XU —X asrlar davomida shaxar turkumidagi madaniyat shakllanganligidan dalolat beradi.

Sopolli madaniyati axolisi asosan dexkonchilik, xunarmandchilik, chorvachilik xamda ovchilik bilan shugullangan. Bu madaniyat soxiblari Vatanimiz xududidagi eng dastlabki dexkonchilikka asos solgan kabila xisoblanadi.

Jarkuton va Bustonlik yodgorliklarida kazib ochilgan 3 mingga yakin kabrlar asosida Sopolli madaniyati axolisining antropologik xususiyatlari, ya'ni yuz tuzilishi va tashki kiyofalari antropologik olim, tarix fanlari doktori T.K.Xodjayov tomonidan ishlab chikilgan. Xodjayov fikriga kura, Sopolitepa va Jarkuton axolisi Urta er dengizi axolisi guruxiga kirib, evropoid irkiga mansubdir.

MiLav. X asrga kelib Sopolli madaniyati inkirozga yuz tutadi. Bu madaniyat inkirozini bir gurux olimlar ekologik sharoit, er satxining shurlanishi bilan boglasalar, ba'zi bir arxeologlar tushkunlik, ya'ni bu yurtlarda ajnabiy kabilalarning bostirib

kirishi okibatida sodir bulgan deb ta'kidlaydilar. Sunggi bronza asriga kelib (mil.av. II
 ming yillikning oxiri) Fargona vodiysida ilk dexkonchilik madaniyati paydo buldi.
 Fargona vodiysidagi sunggi bronza asri
 madaniyati Chust shaxri yakinida Buvanamozor deb
 atalgan bulok yakinida urganilgan yodgorlikka nisbat
 etilib shartli ravishda Chust madaniyati deb nomlangan. (bu yodgorlik ilk bor 1951
 yilda M.E.Voronets tomonidan topilgan va urganilgan). Xozirda Fargona
 vodiysida Chust madaniyatiga oid 80 dan ortik
 yodgorlik aniklangan. Ularning yil sanasi mil.av. II ming yillikning oxiri va I ming
 yillikning birinchi choragi bilan belgilanadi. Bu madaniyatga tegishli yodgorliklar
 Fargona vodiysining shimohy (Namangan viloyati), sharqiy (Andijon viloyati)
 xududlarida keng tarkalgan. Chust
 madaniyati yodgorliklari turkumiga Dalvarzintepa,
 Turakurgon, Ashkaltepa kabi yodgorliklar kiradi. Chust
 madaniyatida metall bilan ishlash ravnak topgan. Uz
 navbatida metall buyumlar maxsus tosh koliplarga
 kuyilib yasalgan. Metall buyumlardan oyna, urok, pichok, bigiz. Ot uzangilari, bilakuzuk, ikki parrakli
 bronza paykonlarni kursatib utish mumkin, Chust madaniyati yodgorliklarida toshdan
 mexnat kurollari yasash davom etadi. (masalan: Dalvarzintepa yodgorligini kazish
 davomida
 1500 ga yakin tosh kurollar. Tosh kurollar orasida
 kumtoshdan yasalgan uroksimon pichoklar yasash
 aloxida diqqatga sazovordir. Dalvarzintepada 400ga
 yakin ana shunday tosh kurollar topilgan). Chust madaniyatida suyakdan kurol yasash
 xam keng yulga kuyilgan. Chust madaniyatida xunarmandchilikning
 keng rivojlangan soxasi kulolchilik edi. Idishlar kulda
 yasalgan bulib, xali kulolchilik dastgoxidan foydalanishga utilmagan. Chust
 madaniyati axolisining xujaligi sun'iy . sugorishga asoslangan dexkonchilik
 edi. Iktisodiyotda xonaki chorvachilik xam muxim urin egallagan. Vatanimiz
 xududidan tashkari sunggi bronza davri madaniyatlari Tojikiston respublikasi
 xududida xam yaxshi urganilgan. Bular Panjikent trofidagi Sarazm yodgorligi, Vaxsh
 voxasidagi Vaxsh madaniyati va Shimoliy Tojikiston xududidagi Kayrokkum
 madaniyatlaridir. Sarazm madaniyati bu erda mavjud eneolit davri yodgorligi asosida
 davom etgan bulsa, Vaxsh madaniyati uz kelib chikishi bilan bevosita Janubiy

Uzbekistonning sunggi bronza davri (Sopolli madaniyati) bilan bevosita boglik. 5. Kavkazorti bronza davrida.

Kavkazorti xududida bronza asriga kelib bir tomondan bu mintakada eneolit davridan Kuro va Araks daryolari xavzasida mavjud bulgan Kuro —Araks madaniyatini davom etganligini kuzatsak, ikkinchidan bu xududda yangidan — yangi madaniyatlar paydo bulgan. Ilk bronzSa davrida Kuro —Araks madaniyati kariyib butun Kavkazorti xududini egallaydi, Shimoliy Kavkazga kadar uz ta'sirini utkazadi. Bu davrda dexkonchilik va chorvachilik yuksak darajada rivojlanadi.

Kavkazorti xududi bronza asri madaniyati yodgorliklari orasida Trialen kurgonlari xam munosib urin olgan. (Trialen Gruzuya respubloikasi xududidagi joy nomi, bu erda saklanib kolgan kurgon —mozor 1941 yil tanikli arxeolog B.A.Kuftin tomonidan kashf etilgan).Bu kabrlarda asosan kabila boshliklari dafn etilgan bulib, kabrga jasad yoniga tosh va loydan yasalgan buyumlar, sopol idishlar bilan bir katorda mis kozonlar,uldirilgan xayvonlar va bir kancha kumush, oltin kabi metallardan yasalgan chelak,kadax,xanjar kabi kimmatbaxo buyumlar xam birga kuyilib dafn etilgan. Shunday kilib sunggi bronza asriga kelib Evrosiyo xududining katta kismida ijtimoiy soxada muxim uzgarishlar yuz bergan. Kora dengizining shimoliy kismida, Evrosiyo dashtlarida sunggi bronza muxim etnik jarayonlar yuz bergan (Xind — oritlarning shakllanishi,Yu kimmeriylarning tarix saxnasiga chikishi va x.k). Urta Osiyoda va Kavkazortida sunggi bronza asrida yuz bergan ijtimoiy tarakkiyot tufayli shu mintakalarning ba'zi bir xududlarida ilk davlatchilik tuzu mining shakllanishi uchun shart — sharoit yuzaga keldi. Vatanimiz xududining kadimiy voxalarida xususan orol dengizining Janubiy sarxadlarida Xorazm davlatining shakllanishi, Zarafshon voxasida Sugd va Amudaryoning urta okimida Baktriya davlatining shakllanishi ayni shu bronza davri madaniyatlari manbaida sodir buldi.

7 - Mavzu: ILK TEMIR ASRI. EVROSIYONING ILK TEMIR ASRI MADANIYATLARI. (2 soat).

Reja:

1. Ilk temir asrining umumiy ta'riiii.
2. Skiflar va sarmatlar.
3. Kavkazorti xududi ilk temir asrida.

TAYANCH suzlar.

Xetlar, Garbiy Gurjiston, ilk temir asriga utish boskichi, skiflar, sarmatlar, skif kurgonlari (mazorlari), Roksalonlar, Urartu davlati, Teyshebaini, Karmir — Blur, Erbuni.

Arxeologik davrlanishga karaganda temir asri bronza (jez) asridan keyin boshlangan katta tarixiy davr. Ilk temir asri bronza asri singaridek xar bir mintakaning ijtimoiy tarakkiyot darajasiga bog'liq xolda turli tarixiy davrlarda boshlandi. Evropada ilk temir asri miloddan avvalgi II ming yillikning oxirida (miloddan avvalgi 1100 yilda), xetlar davlatining kulashi munosabati bilan sodir bulgan edi. Kuxna dunyodagi eng kadimgi temir eritish donna pechlari (uchoklari) miloddan avvalgi II ming yillikning birinchi yarmiga oid bulib, Garbiy Gurjiston xududida urganilgan. Urta Osiyoda ilk temir davri mil.av. I ming yillikning birinchi yarmiga tugri keladi. Mil.av. IX —VIII asrlarda ilk temir davriga utish boskichi deb nomlangan. Bu davrda ibtidoiy jamoa tuzumi uzining oxirgi boskichini utamokda edi. Ishlab chikarishda birinchi bor temirdan xom ashyo sifatida mexnat kurollari ishlab chikarishda foydalanila boshlandi. Temirning ishlab chikarishda kullanilishi ibtidoiy jamoa tarixida buyuk texnik inkilob buldi. Ayniksa temir kurollari yasashning ixtiro kilinishi dexkonchilik va xunarmandchilikning rivojiga katta ta'sir kursatdi. Temir chorvachilikni dexkonchilikdan uzil-kesil ajratdi, xususiy mulkni mustaxkamladi, sinfiy jamiyatni keltirib chikardi. Xunarmandchilikning kator soxalarida ixtisoslashuvning sodir bulishi natijasida ilk shaxarlarning belgilaridan biri sifatida bozor paydo buldi. Ilk temir asrida Evrosiyaning ba'zi bir mintakalarida dastawal Kavkazorti xududida (Urartu davlati) va Urta Osiyoda «Katta Xorazm davlati», Sugd va Baktriya davlatlari paydo buldi. Evrosiyaning keng dashtliklarida esa kuchmanchi kabilalarning yirik —yirik uyushmalari shakllandi. Ana shunday yirik kabilalar uyushmalari sirasiga skiflar va sarmatlar kiradi.

2.Skiflar va sarmatlar.Skiflar eron tillar guruxiga kiruvchi xalklardan biri bulib, mil.av. VIII—VII asrlardan milodiy III asrga kadar Kora dengizining Shimoliy kismida istikomat etganlar. Skiflar xakidagi ma'lumotlar grek va lotin mualliflari asarlarida va shuningdek Ossuriya—Bobil mixxatlarida uchraydi. Skiflar xakidagi dastlabki ma'lumot, mil.av. 450 yilda Kora dengizining shimoliy kirgoklaridagi grek shaxarlaridan biri Olviyaga tashrif byurgan Gerodot asarlarida uchraydi. Skiflar Kora dengizning shimoliy xududlarida

istikomat qilgan kimmeriylarni bu xududdan sikib chikarganliklari, ularni kabila boshliklari Partatuey va Madiy boshchiligida kavkaz **orkali** Old Osiyoga qilgan yurishlari va ularni Midiya davlatidan miLav. VII asrning 70-yillari va VI asr boshlarida kattik zarbaga uchraganliklari xakida ma'lumotlar saklanib kolgan. Omon kolgan skiflar uz xududlariga ya'ni Kora dengizining Shimoliy kirgoklariga kaytib kelganlar. MiLav. VI asr oxirida Axamoniylar Eroni podshosi Doro katta kushin bilan (Gerodot ma'lumotlariga kura 70 000 askar) Bospar va Dunay orkali Skiflar mulkiga bostirib kirganlar. Ammo Doro kushinlari skiflardan maglubtiyatga uchrab orkaga kaytganlar. Skiflarda davlatchilik tuzumining shakllanishi miLav. IV asrda ya'ni podsho Atey (miLav. 339 yilda xalok bulgan) davrida paydo bulgan. Arxeologiya malumotlariga kura , miLav. IV asr skif podsholigining iktisodiy, siyosiy va madaniy jixatdan eng yuksalgan davri bulib, Skifiyaning eng yirik xunarmandchilik, ' savdo va ma'muriy markazi Kamensk shaxri skiflar kul ostida bulgan. MiLav. IV asrdagi Skif podsholigi iktisodining asosini , aksariyat mutaxassislarang ta'kidlashicha, Kora dengizining shimoliy kismidagi grek shaxarlar xususan Bospar podsholigi bilan don bilan bulgan savdo tashkil qilgan. Don orkali savdo asosan skif zodogonlari kul ostida bulgan. Dondan keladigan foyda xisobidan skif zodogonlari grek shaxarlaridan yukori sifatli metall buyumlar va takinchoklar sotib olganlar. Bu kabi juda noyob san'at namunalari skiflar kurgonlaridan juda kuplab topilgan. Miloddan awalgi III asrda skiflar davlatida katta tushkunlik yuz beradi. Bu jarayonni kupchilik mutaxassislar sarmatlarning bostirib kelishi bilan boglaydilar. MiLav. II asrda skiflar davlatining kaytadan shakllanish jarayoni yuz bersada, ammo xududiy jixatdan endi bu podsholik fakat krim chullari , Dnepr va Bug daryolari kuyi okimlari xududlari bilan chegaralanib koladi. Endi Skif podsholigining xam poytaxti Krimda mayjud bulib, tarixiy manbalarda Neapolis deb nomlangan. (Skifiyaning neapoli). Bu shaxar xozirda Simferopol shaxrining chekkasidagi Kermenchik yodgorligiga tugri keladi. Milodiy III asrda Skif podsholigi got kabilalarining bostirib kelishi tufayli batamom inkirozga uchraydi.

Skiflar madaniyatining eng yorokin namunalari davrimizgacha (mozor) kurgonlar shaklida etib kelgan. (baxaybat 50 — 70 metrli bu inshoot asosida yogoch laxoyda kabila boshligi uz xayotida foy dalanilgan barcha anjomlari bilan dafn etilgan. Bu kurgonlar turkumiga Kostroma, Ulosk, Kelermes, Soloxolar kiradi. Bu kurgonlar ularda dafn ashyoviy manbalar, kurol — aslaxalar, nodir metallardan tayyorlangan san'at namunalari bilan uz vazifasiga kura Misr exromlari bilan tenglashtiriladi). Skiflarda ayniksa utrok skiflarda shaxar va kishloklar xam shakllangan. Masalan: Belsk shaxarchasi yoki Kaminsk shaxar — chasi. Skiflar

madaniyatining shakllanishida kadimgi Gretsiya va Shark madaniyatining ta'siri sezilarlidir. Sarmatlar. Eron tillari guruxiga kiruvchi kabilalar uyushmasi. Dastawal sarmatlar Dondan Urol buyigacha xududlarda yashagan. MiLav. VI —IV asr manbalari (asosan antik davr mualliflari) skiflar bilan kushni bulgan savromatlar tugrisida ma'lumot beradi. Savromatlar madaniyati skiflar madaniyatiga yakin bulgan. «Sarmat» etnonimi antik davr yozma manbalarida miLav. III asrdan boshlab uchraydi va asta — sekin savromat nomini sikib chikara boshlaydi.

MiLav. III —II asrlarda sarmat kabilalarining Shimoliy Kavkazga va Kora dengizning shimoliy kirgoklari tomon yurishi boshlanadi. Shimoliy Kavkazga tomon xarbiy yurish kilgan sarmatlar guruxi (siraklar, aorslar), Kora dengizining Shimoliy kirgoklariga yurish kilganlarni yazichlar, roksolonlar deb tarixiy manbalarda tilga olingan. Antik davr tarixchisi Diodor suzlariga kura, sarmatlar «Skifiyaning katta kismini chulu-biyobonga aylantirdilar, maglub bulganlarni bitta xam koldirmay kirib tashlaganlar». Roksolonlar milodiy I asrda Rim bilan tuknash kelganlar, milodiy I asrda shimoliy Kavkazda alanlar paydo bulib, II asrda bu kabilalar Kora dengizining shimoliy kismida xukmronlik kilganlar. Sarmatlarning Kora dengizining Shimoliy kismidagi xukmronligiga dastawal gottlar, keyinchalik (375 yilda) xunnlar chek kuyganlar. Omon kolgan sarmatlarning bir kismi gottlar bilan Ispaniya xududlarigacha etib borganlar, sarmatlar uyushmasiga kirgan alanlar esa Kavkazning togli xududlarida urnashib kolib ba'zi bir Kavkaz xalklari shu jumladan, osetin, kabardinlarning shakllanishida kushilib ketgan. Sarmatlar madaniyati xam uning siyosiy tarixi singaridek mil.av. III —milodiy III asrlarni uz ichiga oladi. Sarmatlar (ilk davrda sarmatlar) madaniyati dastawal Ural buyi buylarida shakllangan bulsa, keyinchalik Kuyi Povaljya va mil.av. III —II asrlarda Shimoliy Kavkaz va Kora dengizining shimoliy kirgoklarida mavjud bulgan. Sarmatlar asosan mozorlar eyib kelgan xolos. Kabrlarda vafot etganlar bilan birga turli — tuman kurol — aslaxa, anjomlar, sopol buyumlar xam birga kushib dafn etilgan. Kabrlardan topilgan ashyoviy manbalar orasida (asosan Kora dengizining shimoliy kirgoklaridan import kilingan) Italiyaning kumush va bronza idishlari, shuningdek kimmatbaxo toshlab kuyib ishlangan takinchoklar xam kuplab uchraydi. Sarmatlar madaniyati uch katta davrdan iborat bulib kuyidagicha nomlangan. Birinchi davr: Ilk sarmat davri (yoki Proxorov madaniyati) miLav. IV —II asrlar. Ikkinchi davr: Urta Sarmat davri (yoki Suslov madaniyati). MiLav. I milodiy I asrlar. Import buyumlarning kupayishi va boy kabrlarning

(Povoljeda Kosika, Kuyi Donda «Novocherkassk xazinasini» va x.k) paydo bulish jarayoni yuz bergan. Uchinchi davr: Sunggi sarmat (yoki Alan davri) Milodiy II —III asrlar. 2.Kavkazorti xududi ilk temir asrida. Urartu davlati. Kavkazortidagi ilk temir asridagi davlat Urartu xisoblanadi. Bu davlat Arman tog yon bagrilarida mil.av. IX-VIII asrlarda xukm surgan. Urartu xalki xurritlarga karindosh xalklardan bulib Van kuli atroflariga mil.av. II ming yillikda kelib urnashgan. Urartu davlatidan unlab shaxar va kal'alar toshlarga bitilgan mixxatlar, turli-tuman san'at namunalari bizgacha etib kelgan. Mil.av. IX asrda Urartu davlatining poytaxti Tushpa Van (Van kuli buyida) ga asos solinadi. MiLav. VIII asrning boshlarida Erebuni va Argishtixinili shaxarlar paydo buladi. MiLav. VII asrda Teyshebaini, Rusaxinili kabi shaxar shakllanadi. Bu shaxarlar odatda 300 dan 200 gacha (Arshitixinili 400 - 500 ga) maydonni ishgol etib odatda baland tepaliklar ustida barpo etilgan.

Erebuni va Arshitixinililar saroy inshootlar majmui kazib urganilgan. Bu binolar turli xil mazmun kasb ettirib ishlangan devoriy suratlariga bezalgan bulgan. Urartu metall buyumlar ishlash (masalan, Arshitixinilida kazib ochilgan ustaxonalar), toshni kayta ishlash (masalan, saroylar kurilishi), temirdan mexnat kurollari va kurol — aslaxalar yasash (shu jumladan temir pluglar) yoki xarbiy kurol — aslaxalardan kilichlar, dubulga (podsho Arshisti va x.k. dubulgali). Sopol buyumlar yasash xususan tuzilishi etikning kurinishi va x.k. uxshash turli — tuman va moddiy madaniyatning x.k. turlari Urartu madaniyatidan dalolat beradi. Urartu davlati miloddan avvalgi VI asrda skiflar va x.k. xujumlari okibatida kulaydi. MiLav. 1 ming yillikda tarix saxnasiga paydo bulgan Urartu davlati va skiflar Evroosiyo xalklari tarixida muxim urin tut-°-ganlar. Urartu davlati Evroosiyo xududidagi eng kadimgi davlat xisoblansa, skiflar undan sung sarmatlar Soroosiyo dashtlarida bir kancha etnik gurux va xalklarning shakllanishida muxim rol uynaganlar.

(2 soat)

2-KISM.

Reja:

1. Urta.Osiyoda temir buyumlarning paydo bulishi masalalari.
2. Janubiy Turkmaniston xududida ilk temir asri.
3. Janubiy Uzbekistonning ilk temir asri madaniyati.

TAYANCH SUZLAR.

Ez 1 komplekslari, V.M.Masson, AAAskarov, P.I.Albaum, Yu.A.Zadneprovskiy, Anau, Elkendepa, Afrosiyob, Lolazor, Talloshkon 1, Kiziltepa.

Temir asrining umumiy ta'rifida kuxna dunyoda dastlabki temir buyumlarning paydo bulishini mil.av. XU asrga oidligini ta'kidlab utgan edik. Urta Osiyoda temir buyumlarning yoki umuman temir asrining boshlanish sanasi munozaraga sabab bulib kelmokda. Tanikli arxeolog olim V.M.Masson 1959 yilda nashr etgan (Margiyonaning kadimgi dexkonchilik madaniyati. «Drevnezemledelogecheskaya kultura Margiani. M —L., 1959) asarida Urta Osiyoda temir asrining boshlanishini Yaz 1 davriga, ya'ni miloddan avvalgi 900 — 650 yillarga oid deb aniklagan edi. A.Askarov va LJAlbaumlar Urta Osiyoda ilk temir asrining boshlanishini Kuchuk II davriga , ya'ni miloddan avvalgi 7500 — 600 yillarga oid deb ta'kidlaydilar. Arxeolog — olim A.S.Sagdullaev Urta Osiyo yodgorliklarida temir buyumlarning paydo bulishi sanalarining majmuini yaratgan.

1. Janubiy Turkmaniston.

Anau — miloddan avvalgi IX —VTI asrlar.

Anau — miloddan avvalgi U —IV asrlar.

Elkendepa — miloddan avvalgi U asr.

2. Sugd ulkasi.

Daratepa (Kashkadaryo viloyati) — miloddan avvalgi VII-VI asrlar.

Lolazor (Samarkand shaxri xududida) — mil. Av. VI — IV asrlar.

Afroosiyob (eng kuyi katlam) — miloddan avvalgi VI - U asrlar.

3. Xorazm va sak yodgorliklari.

Kuyisoy — miloddan avvalgi VTI — IV asrlar.

- Uygarak — miloddan avvalgi VII — U asrlar.
 Kuzali kir — miloddan avvalgi VI — U asrlar.
 Dingilji — miloddan avvalgi U asr.
4. Baktriya ulkasi.
 Gozimulla — miloddan avvalgi VI — U asrlar.
 Kizilcha 1 — miloddan avvalgi VI — U asrlar.
 Kal'ai Mir — miloddan avvalgi VI — IV asrlar.
 Kizilcha IV — miloddan avvalgi U — IV asrlar. 5. Fargona vodiysi.
 Dalvarzin — miloddan avvalgi VIII asr.
 Oktom — miloddan avvalgi U — IV asrlar.
 Dashti Asht — miloddan avvalgi U — IV asrlar.
6. Pomir mozorlari topilgan temir buyumlar sanasi.
 Tegirmon suv — miloddan avvalgi VI asr.
 Okbayt — miloddan avvalgi VI — IV asrlar.
 Tomdi — miloddan avvalgi U — IV asrlar.
 Alichur 2 — miloddan avvalgi U — IV asrlar.

Uzbek—olmon	arxeologik	guruxining	janubiy
Uzbekistondagi	bronza	(jez)	asrining eng yirik
yodgorligi	(Uzbekiston	xududidagi	eng dastlabki
shaxar)	katlamlarida	miloddan	awalgi XIII asrga
mansub	temir buyum	koldigini	topib urgandilar. Bu
topilma	arxeolog — olimlarga	janubiy	Uzbekiston xududida istikomati etgan
kabilalar	xetliklar bilan ayni bir	vaktda	temir buyumlar bilan tanisha
boshlaganliklaridan	dalolat beradi.	Urta Osiyoda	ilk temir asrining boshlangich
nuktasi	miloddan avvalgi 1 ming yillikning	boshlari	deb aniqlangan bulsa, miloddan
awalgi IX — VIII	asrlar	sunggi jez (bronza)	asridan ilk temir davriga
utish boskichi	xisoblanadi.	Yukorida	temir buyumlarning paydo bulishi sanalari majmua —
sidan	kurinib turibdiku	Urta Osiyoda	temir buyum — larning ommaviy ravishda
turmushda	foydalanishi	miloddan avvalgi VII — VI	asrlarga oid.

2. Janubiy Turkmaniston xududida ilk temir asri. Janubiy Turkmanistonning ilk temir davri yodgorliklarini urganish asrimizning boshida R.Pompelli faoliyati bilan boshlangan. 1950 yillarda Marv voxasida V.M.Masson tomonidan Yazdepa va x.k. yodgorliklarda keng kulamda tadqiqotlar utkazildi. Tadqiqotlar asosida Marv voxasining uzida bir kancha dexkonchilik voxasi va ularning Markaziy shaxri aniqlangan.

1. Toxirboy dexkonchilik voxasi. Bu voxa tarkibiga Toxirboy I, II va Churknok kabi yodgorliklar kiradi. LYazdepa dexkonchilik voxasi. Bu voxaning markazi atrofida unga nisbatan kichik yodgorliklardan tarkib topgan Yazdepa xisoblanadi.
2. Aravamdepa dexkonchilik voxasi. (8 yodgorlikdan tarkib topgan).
3. Taip dexkonchilik voxasi. (7 yodgorlikdan tarkib topgan).
4. Tugalok dexkonchilik voxasi. (Tugalok dexkonchilik voxasi uz tarkibiga 10 dan ortik odgorlikni birlashtiradi).

Shimoliy Parfiya xududida ilk temir asri yodgorliklarining urganilishi tarixi XX asrning birinchi un yilligida tadkikotlar utkazgan Amerika ekspeditsiyasi faoliyati bilan boglik . (R.Pompelli tomonidan Anau yodgorligining janubiy yon bagrida amalga oshirilgan kazuv ishlari tufayli Anau IV deb nomlangan arxeologik katlam (kompleks) paydo buldi).

Keyinchalik Parfiya ulkasidagi ilk temir asri yodgorliklarini urganish ishiga A.A.Maruhenko, S.A.Erisov (asrimizning 40 — 50 yillari), V.I.Sarianidi, K.A.Kachuris (asrimizning 60 — 70 yillari) lar muxim xissa kushganlar. Shimoliy Parfiyaning ilk temir asri yodgorliklari 3 turga bulinadi: 1) arki — a'loli yodgorliklar. 2) umumiy maydoni 1 gektaga yakin yodgorliklar. 3) kichik yodgorliklar (umumiy maydoni 0,5 ga va x.k.). Birinchi turdagi yodgorliklarga sunggi bronza asrida paydo bulgan Elkendepa yodgorligi kiradi. Bu yodgorlik ikki kismdan kup burchakli arxi — a'lo va unga tutash asosiy shaxar kismdan iborat. Janubiy Turkmanistonning ilk temir asri kadimiyotlari arxeologik davrlanishga kura 3 — asosiy davrga bulinadi. (Janubiy Turkmanistonning ilk temir asrini davrlashtirish uchun asos bulib Yazdepa yodgorligi xizmat kilgan).

Yaz - I; Yaz - II; Yaz - III;

Yaz I — miloddan awalgi 950 — 750 yillar.

Yaz II — miloddan awalgi 750 — 500 yillar.

Yaz III - miloddan awalgi 500 - 400 yillar.

Yodgorliklarning tuzilishida uzgarish bilan bir katorda Janubiy Turkmaniston xududida ilk temir asrida kulolchilikda xam bir kator sezilarli uzgarishlar yuz beradi. Jumladan kulda yasalgan charxsiz) idishlar soni ortadi, ular tashki tomondan rasmlarga bezaladi, keyinchalik VII —VI asr oraligida aksariyat sopol idishlar bankasimon kurinishga ega buladi. Me'morchilikda sun'iy uslubda kurulgan saxn (platformalar) paydo buladi, doirasimon shakldagi mustaxkam kal'alar yuzaga keladi. Janubiy Turkmanistonda bu davrga kelib Shimoliy Baktriya (Surxondaryo viloyati, Janubiy Tojikiston xududlari) dagidek sun'iy

sugorishga asoslangan dexkonchilik madaniyatining tarakkiy etganligini kuzatamiz. Yukorida Urgulsoyning bosh kismida boshlangan. Ulka madaniy xayotida sodir bulgan bu uzgarishlar ildizini bir gurux olimlar (VLSarmanidi va x.k.) Xurosondan , ayrimlari (A.Askarov, Yu.Zadneprovskiy) Fargona vodiysidan izlaydilar. Ularning fikricha, bu madaniyat boshka yurtlardan axolining bu yurtlarga kelib urnashishi okibatida paydo bulgan. Miloddan awalgi VII asr urtalarida Kuchuktepa madaniyati zaminida kadimgi Baktriya madaniyati shakllangan. Baktriya madaniyati bevosita Kuchuktepa madaniyatining uzviy davomidir . Bu davrda ikki kismli shaxarlar barpo bulgan, sinfiy munosabatlar tulik shakllangan va davlat vujudga kelgan. Surxondaryo viloyatida kadimgi Baktriya madaniyatining 36 yodgorligi aiklangan. Bular kurilish uslubi, maydoni va vazifasiga kura kuyidagi turlarga bulinadi. 1. Shaxarlar. 2. Arkli kishloklar. 3. Arksiz kishloklar. 4. Xarbiy istexkomlar. 5. Ibodatxonalar. 6.Kurgonlar. Bu yodgorliklar asosan uch dexkonchilik ulkalarida joylashgan. Sherobod dexkonchilik ulkasi Ulanbuloksoy va Sheroboddaryo xavzalarini uz tarkibiga oladi. Bu ulkada Kuchuktepa, Pshaktepa, Talloshkon va Jondavlattepa kabi yodgorliklar joylashgan.

	Boysun	dexkonchilik	ulkasi
Bandixon,	Mirshodi,	Sangardak,	Tupalang
xavzalarini	uz	ichiga	oladi.
shaxri	Kiziltepa	bilan	bir
			katorda
Gozimulla	kabi	yodgorliklar	mavjud.
Surxon		dexkonchilik	markazi
Surxondaryoning	urta	okimi	va kuyi okimlari
			atrofidagi xududlarni
			uz tarkibiga
			olgan.
			Bu ulkaning markazi
			Bandixontepa
			xisoblangan.
			Xar bir dexkonchilik
			ulkasi
			uzining bosh shaxri,
			5 — 6 tadan kishlok
			va kal'alariga , diniy
			in — shootiga ega
			bulgan.
			Bu juda muxim siyosiy
			vokea bulib, kichik
			davlatlarning shakllanish
			jarayonini aks ettiruvchi
			arxeologik dalildir.
			(Ana shunday kichik
			davlatlarning 2
			tasi Aleksandr Makedonskiy
			yurishlarini ta'riflagan
			grek tarixchilari

malumotlarida uchraydi. Paretakena, Bubakena). Miloddan awalgi VI asrda bu davlatlarning birlashtirilishi tufayli Urta Osiyodagi eng kadimgi davlatlardan biri xisoblangan kadimgi Baktriya podsholigi vujudga kelgan. (Baktriya yoki Baktriana yunoncha, forsiyda Baktrii. Zardushtiylikning mukaddas kitobi «Avesto»da bu ulka Baxdi nomi ostida tilga olinadi. Baxdi Eronga nisbatan sharkda joylashgan ulka degan manoni anglatadi. Bu podsholik tarkibiga Surxondaryo viloyati xududidan tashkari Janubiy Tojikiston va Shimoliy Afgoniston erlari xam kirgan. Kadimgi Batriya davlatining siyosiy tarixiga murojaat etsak, miloddan awalgi VI-IV asrlarda bu davlat Eron axmoniyolari davlatiga karam davlatga aylangan. Bu

vokea miloddan awalgi 545-539 yillar oraligida Kir boshchilik kilgan Eron kushinlari tomonidan Urta Osiyoni bosib olinishi okibatida ruy bergan. Shu sanalardan tortib to makedoniyalik Iskandar kushinlari tomonidan kadimgi Eron davlatining tor—mor etilishiga kadar Baktriya Eron axmoniylarining katta satrap (viloyatlaridan) biri xisoblangan. Arxeologik manbalarga tayanib fikr yuritadigan bulsak, eron axmoniylari baktriyaliklar madaniyatiga aytarli ta'sir kursata olmaganlar. Ayrim xorijiy olimlar Uzbekistonda shaxar turkumidagi madaniyatning shakllanishi va davlatning paydo bulishini bevosita Eron axmoniylari istibdodi bilan boglaydilar. Bizningcha, miloddan avalgi VI —IV asrlarda Baktriya fakat siyosiy jixatdangina axmoniylar imperiyasiga tobe bulgan. Iktisodiy va madaniy jixatdan ular erkin bulganlar. Shaxarsozlik va xunarmandchilikning rivoji buning isbotidir. Baktriya madaniyatiga oid Kiziltepa va Xayitobodtepalarda arxeologik tadbikotlar ut kazilgan. Bu shaxarlarning umumiy maydoni 10 gektardan 22 gektargacha bulib, Arkia'lo va shaxar kislmlardan iborat. Xar ikki kism mustaxkam devor bilan urab olingan. Xarbiy istexkom kal'alardan Sherobod voxasidagi Tallosh kon yodgorligi tulik tadbik kilingan. Bu yodgorlik doira shaklida bulib, diametri 135 metr, 5 metrli devor bilan uralgan, tashki tomondan 15 ta burj bilan muxofazalangan. Kal'a devori va burjlarda shaxmat kataklarini eslatuvchi ikki kator shinaklar joylashgan. Kal'a darvozasi uzun yulak shaklda bulib, xarbiy jixatdan juda mustaxkam kurilgan. Shurchi tumanida joylashgan Kizilcha, Muzrobotdagi Kuchuktepa. Pshaktepa yodgorliklari xam tulik kazio urganilgan. Bu yodgorliklardan xam kadimgi Baktriya madaniyatiga oid muxim malumotlar tuplangan. Kadimgi Baktriya madaniyatining ta'siri Xorazm va Sugd xududlarida yuzaga kelgan me'moriy inshootlar kurilishida va kulolchilik turlarida yakkol kuzga tashlanadi. Baktriya madaiyati miloddan awalgi IV asrning 30-yillarida boshlangan Makedoniyalik Iskandar istibdodi okibatida inkirozga yuz tutadi. Viloyatdagi kadim Baktriya madaniyatiga oid 36 yodgorlikdan 33 tasi makedoniyalik Iskandar boshchiligidagi kushinlar xujumi tufayli yondirilgan va vayronaga aylantirilgan.

7-Mavzu: URTA OSIYO ILK TEMIR ASRIDA .

(2 soat)

3- KISM.

Reja:

1. Fargonaning ilk temir asri madaniyati.
2. Toshkent voxasi ilk temir asrida.
3. Zarafshon voxasining ilk temir asri madaniyati.
4. Xorazm ilk temir asrida.

TAYANCH SUZLAR.

Chust madaniyati, Eylaton madaniyati, Chust, Dalvarzin, Burguluk madaniyati, LATerenojkin, XDuke, Marokand, Samarkand sugdi, Buxoro sugdi, Kashkadaryo Sugdi, Kuykirilgan kal'a, Kal'alikir, Kuzalikir, Kuyusoy madaniyati. Fargonaning ilk temir asri madaniyatlaridan biri Chust madaniyati. Bronza (jez) asriga bagishlangan ma'ruzalarda biz Chust madaniyatiga, uning asosiy yodgorliklariga batafsil tuxtalgan edik.

Chust madaniyatining boshlangich nuktasi miloddan awalgi II-1 ming yilliklar oraligi bulsa, bu madaniyatning oxirgi mavjud bulgan asrlarini aniklash muammolai va tortishuvga sabab bulib kelmokda. Eng sunggi ma'lumotlarga kura, Chust madaniyatining yukori sanasi II ming yillikning oxiri bulsa, bu madaniyatning kuyi sanasi miloddan oldingi VIII—VII asrlar deb belgilangan. Fargonada ilk temir davrida Chust madaniyatidan sung shakllangan madaniyat Eylatan madaniyati deb nom olgan. Eylatan ilk bor 1934 yilda B.A.Latinin tomonidan urganilgan bulib, shu yodgorlikdan uziga xos sopol buyumlar kollektsiyasi tuplangan. Xozirda Fargona tarixida Eylatan deb nomlangan bu davr bir gurux olimlar tomonidan (Yu.A. Zadneprovskiy va x.k.) miloddan awalgi VII-I vasrlar deb, N.G.Gorbunova va boshka mutaxassislar tomonidan miloddan awalgi VI—IV asrlarda mavjud bulgan deb aniklangan. Fargona vodiysida Eylatan davri yodgorliklari barcha xududlarda mavjud bulganligi aniklangan. Eylatan madaniyati (yoki N.G.Gorbunova bu davr madaniyatini eylatan-oktom madaniyati deb nomlagan)ning yirik yodgorligi umumiy maydoni 500-400 metrni tashkil etgan Eylatan shaxri deb xisoblanadi. (Eylatan yodgorligida darvoza urni, shaxarliklar xonadoni, mudofaa istexkomlari (devor va burjlar) kazib urganilgan). Eylatan davri xujaligining asosini dexkonchilik tashkil etgan. Bu davr axolisi bugdoy, arpa etishtirish bilan bir katorda usha davrda sholi etishtirishni xam kashf etganlar. Mexnat kurollaridan tegirmon va yogurchok toshlari yoki don tuyushga muljallangan tosh kurollarni, xarbiy kurol — aslaxalardan bronzadan yasalgan uch kirrali kamon ukklarini kursatib utish mumkin.

Eylatan davrining ilk boskichida sopol idishlar yasash uchun charx paydo buladi. (Butun Chust davri sopol buyumlari kulda yasalgan edi). Shunday bulsada Eylatan davrida charxsiz yasalgan sopol idishlar xam kupchilikni tashkil etgan. Eylatan sopol idishlari yasaliş texnologiyasi, tarkibi va bezatiliş uslublariga kura bir necha turlarga bulinadi. Ayniksa Eylatan davrida sopol buyumlarga ularga pishirmasdan turib sirtiga naksh berish juda tarakkiy topgan. Eylatan sopol idishlarining eng kup tarkalgan turi tagi aylana shaklda yasalgan sopol kosalar xisoblanadi. Fargona Eylatan davri me'morial yodgorliklari turkumiga Oktosh mozori xam kiradi. (Oktosh yodgorligi Fargonadan 9 km. Janubda adir buyida joylashgan. Tosh uyumlaridan iborat bu mozor diametri 3 — 5 metrgachabulgan kabrlardan tashkil topgan. Kabr ustidagi uyum ostida erga kazilgan kabrning laxat kismi uzunligi 2,6 mx eni 1,5 metrni tashkil etadi. Dafn etilgan elkasi bilan laxatga kuyilgan bulib, boshlari garbga karab yunalgan. Oktosh bilan bir katorda Kungay, sufan va Dashti — asht kabi mozorlar xam urganilgan bulib, bu mozorlardan Fargonaning xam miloddan awalgi VI —IV asrlar kuchmanchi chorvador xalklari va ularning moddiy madaniyatini ifoda etuvchi kuplab ashyoviy manbalar tuplandi.

2. Toshkent voxasi ilk temir asrida. Toshkent voxasida ilk temir davrida mavjud bulgan madaniyat Burguluk madaniyati deb nomlangan. Burguluk madaniyatiga mansub dastlabki manzilgoxlar 1940 yilda ATTerenojkin tomonidan kashf etilgan. Oxangaron daryosining urta okimida joylashgan Burguluksoy xavzasi Toshkent voxasida ilk dexkonchilik madaniyati tarkib topgan mavzelardan biri bulib chikdi. Dastlabki urganilgan yodgorlik nomiga nisbat etilib, Toshkent voxasida miloddan awalgi 1 ming yillik davomida yuzaga kelgan ilk dexkonchilik madaniyati Burguluk madaniyati deb nomlangan.

ATTerenojkin Burguluk madaniyati yodgorliklarining davriy tasnifini ishlab chikdi va bu madaniyat tarixini ikki boskichga buldi. U awal Burguluk madaniyati yoshini miloddan awalgi III — 1 asrlarga oid deb topdi. Keyinrok esa bunga aniklik kiritib, uning yoshini miloddan awalgi IV —III asrlar bilan belgiladi. 1972 yildan boshlab Burguluk madaniyati tarixi bilan bevosita X.Duke shugullana boshladi. X.Duke Tuyabugiz suv omborining kurilişi munosabati bilan Oxangaron daryosining chap soxilida muntazam ravishda kidiruv va kazuv ishlarini olib bori, bu madaniyatga mansub 14 ta kishlok va 60 ga yakin yarim ertula va chayla shaklidagi kulbalarining koldiklarini ochib urgandi. Burguluk madaniyati kishlok koldiklarini kazish vaktida bexisob sopol parchalari, kumtoshdan yasalgan uroksimon pichoklar, bronzadan yasalgan urok va pichoklar, bigiz, ignalar topilgan. Topilmalar orasida ikki parrakli paykon xam bor. Tosh kurollar orasida yorguchoklar, tosh ugir va ugir

soplari kuplab uchraydi. Sopollar kulda ishlangan. Toshkent voxasining kadimgi dexkonlari va xunarmandlari xam Burguluk madaniyati zamonida sopol idishlar ishlab chikarishda kulolchilik charxidan foydalanishni bilma ganlar. Sopollar ikki tabakali xumdonlarda emas, balki ochik gulxanlarda pishirilgan. Shuning uchun ular kupol, murt bir tekisda jarangdor kilib pishirilmagan. Sopol idishlarning turlari xam kup bulmagan. Ular osti yassi kilib ishlangan kosalar, tuvakcha va xurmachalardan, aksariyatining sirtiga ok kizil buyok berilib, sung pardozlangan. Sopollar uz tashki kurinishi jixatidan Chust madaniyati sopollariga uxshab ketadi. Burguluk madaniyatiga mansub barcha moddiy ma daniyat namunalarini kayta taxlil kilish asosida X.duke bu madaniyatni miloddan awalgi IX —VTII asrlarga mansub ekanligini isbotladi.

3. Zarafshon voxasining ilk temir asri madaniyati. Zarafshon voxasining ilk temir asri inshootlari Samar — kand va uning atrofida (Afrosiyob, Kuyuktepa, Lolazor), Buxoroning kadimiy katamlari Kalkonota, Karshi voxasida Erkurgon va Daratepalar kabi yodgorliklar orkali malum. Zarafshon voxasida joylashgan, shuningdek tarkibiga Kashkadaryo voxasini xam bir — lashtirgan Sugdiyona Urta Osiyoningeng yirik madaniy markazlaridan biridir. Sugdda ilk shaxar madaniyatining shakllanishi milod — dan awalgi 1 ming yillik boshlarida ruy bergan. Samarkanddan aksariyat mutaxassislarning ta'kidlash — laricha Karshi voxasida mavjud bulgan bulib uning markaziy shaxri Erkurgon xisoblangan. Spitamen boshchi uncha uzok bulmagan masofada joylashgan Kuyuktepa yodgorligi Samarkand Sugdining eng kadimiy markazi xisoblangan. Miloddan awalgi VII asrga kelib kadimgi Samarkandning shakllanishi tufayli Kuyuktepa asta —sekin uz axamiyatini yukotgan va Afrosiyob urnida ilk shaxar shakllana boshlangan. Miloddan awalgi VI — IV asrlar oraligida Afrosiyob (yunon manbalarida Marokand) 200 gekardan iborat shaxar sifatida tulik shakllangan. Samarkand atrofida ilk kanallarning shakllanishi (Dargom kanali) va Afrosiyob atrofida ilk xunarmandlar kishloklarining (Lolazor yodgorligi) shakllanishi xam ayni shu miloddan awalgi VI — IV asrlar ya'ni kadimgi sugd davrida sodir bulgan. Miloddan awalgi VI — IV asrlar oraligida sugd ulkasida uch markazning mayjudligini kuzatamiz.1.Samarkand Sugdi — markazi Afrosiyob. 2.Buxoro Sugdi — markazi Buxoro shaxri urnida. 3.Kashkadaryo Sugdi — markazi Erkurgon (Karshi shaxri atrofi).«Avesto» da Axuramazda tomonidan yaratilgan yurt — ning ikkinchisi bulib Gava — sugdiylar yashaydigan bu yurt miloddan avalgi VI — IV asrlar davomida Baktriya ulkasi singari Eron axamoniylar davlati asoratiga tushib koladi. Makedooniyalik Iskandarning Marokand (Samarkand) ga yurishlari davomida Sugd ulkasida yana 2 ta viloyat ya'ni Nautaka Keenippalar mavjud

bulganligi ta'kidlangan. Shundan Nautaka viloyati ligida makedoniyalik Iskandar kushinlariga karshi mardonavor kurash olib borgan sugdiylarda xarbiy bilimlar xam tarakkiy etganligidan dalolat beradi. Afrosiyob 1, Erkurgon 1, Buxoro 1 va x.k. deb nomlangan katlamlardan topilgan arxeologik ashyoviy manbalar (temir va bronzadan yasalgan kamon uklari, bankasimon sopol idishlar va boshka turdagi topilmalar) Sugd moddiy madaniyatini Baktriya, Xorazm madaniyatlariga monand xolda rivojlanganligidan dalolat beradi. 4.Xorazm ilk temir asrida.

Tarixiy adabiyotlarda shu jumladan Urta Osiyo arxeologiyasida xam «Katta Xorazm podsholigi» va «Kadimgi Xorazm» tushunchalari mavjud. «Avesto» ma'lumotlari asosida mashxur tarixchi olim S.T.Tolstov, Evropa olimlaridan V.Xenning xamda LGershevichlar «Katta Xorazm davlati» xakidagi arxaologik izlanishlarni va tarixiy — geografik ma'lumotlarni solishtirib uz karashlarini bayon etganlar. S.T.Tolstov «Avesto» da Zaratushtraning vatani Aryanem Vaychax — kadimgi Xorazm bulgan deydi. «Avesto» ga kura, Zara tushtraning vatani Aryanem Vaychax Daytiya daryosining soxilida joylashgan.

S.T.Tolstov va boshka bir kator olimlar Daytiya bu Amudaryo deb xisoblaydilar. «Avesto» da mavjud ma'lumotlarga e'tibor bersak «Katta Xorazm»ga Urta Osiyoning katta kismi kirgan. Bu xabar yunon mualliflari tomonidan xam tasdiklanadi. Gerodot «Katta Xorazm» davlatining ekin maydonlarini sugorish uchun Oks daryosiga tugon kurilganligini bayon kilib utgan. Olimlar Oksni Tajan daryosi bilan solishtirib, xozirgi Xirot va Mari viloyatlari «Katta Xorazm» davlati tarkibida bulgan degan goyani ilgari suradi. «Katta Xorazm» davlatining kachon inkirozga yuz tutganligi tugrisida tarixiy va arxeologik ma'lumotlar «Kattta Xorazm» ga tegishli kator janubiy viloyatlar Midiya davlati davridayok undan ajralib ketgan, uning yana kator viloyatlari esa Axamoniylar Eroni davlati tomonidan bosib olingan. Miloddan avvalgi IV asrga kelib «Katta Xorazm» ning Amudaryoning kuyi xavzasidagi xududida Kadimgi Xorazm davlati tashkil topdi. Uning podsho sifatida Farasman ismli shaxs grek tarixchilari tomonidan tilga olinadi. Iskandar Zulkarnayn Xindikush orkali Baktriyaga undan sung Sugdga kushin tortib kelganda Xorazm podshosi Farasman uning xuzuriga sovga-salomlar bilan kelgan va shimol tomonlarga yurish kilmokchi bulsa, uz kushini bilan unga yordamga tayyor ekanligini bildirgan. «Katta Xorazm» davlati xususida gap ketganda fakatgina Farasman podsholik kilgan kadimgi Xorazm davlati tushunilmasdan, balki uning kadimgi xududiy chegaralarini nazarda tutgan xolda fikr yuritmok lozim. Kadimgi Xorazm davlati Orol dengizining janubiy sarxadlari xozirgi Korakalpogiston Respublikasi, Xorazm viloyati va Toshxovuz viloyatining katta kismi kirgan. Miloddan awalgi VI —U asrlarda

tarakkiy etgan kadimgi Xorazm davlati xakida arxeologik manbalar guvoxlik beradi. Xorazmning ilk temir asriga oid unlab ka'1'alar, kadimgi shaxar koldiklari, mozorlar urganilgan. Massaget kabilalari guruxiga oid Tugizkent, Uygarak kabi mozorlar, Kuykirilgan kal'a, Kal'alikir va Kuyusoy madaniyatini tashkil etgan mozor — kurgonlar jumlasidandir. Kuykirilgan kal'ada arxeologik izlanishlar 1951 — 1957 yillarda amalga oshirilgan. Aniklanishicha, bu shaxar kadimgi Xorazm davlatining miloddan awalgi IV va milodiy I asriga tegishli shaxarlaridan biri bulgan. Shaxar doira shaklida kurilgan baxaybat kal'a bulgan. Shaxar tashki mudofaa devori 9 ta burj bilan kushimcha muxofazalangan. Xorazmning ilk temir asri yodgorliklari turkumiga Kuzalikir shaxarchasi xam kiradi. Umumiy maydoni uzunligi 1 km teng bu yodgorlik mustaxkam mudofaa istexkomi bilan muxofazalangan. Mudofaa istexkomlarida esa yulaksimon kengligi 2,50 metrdan 4 metr keladigan xonalar joylashgan. Shaxarning markazida yirik inshoot (ma'muriy binolar majmui) joylashgan bulib uning aslosini xajmi 285 kv. metrni tashkil etadigan zal tashkil kiladi. Shaxarning ichki kismida temir va mis rudasini eritadigan uchok izlari va kimmatbaxo toshlarni ishlaydigan ustaxona koldiklari urganilgan. Ilk temir asriga mansub kadimgi Xorazm yodgorliklaridan yana biri Kal'alikir xisoblanadi. Bu shaxar kadimgi Charmanob kanali buyida barpo etilgan bulib, mustaxkam mudofaa devori, burjlar va kushimcha mudofaa istexkomlari bilan kuchaytirib kurilgan. Tomonlari 1000 x 700 metmi tashkil etadi. Kal'alikir shaxrining garbiy kismida mudofaa devoriga yakin joyda axamoniylar Eroni maxobatli me'morchiligiga mos ravishda saroy majmui joylashgan. Tadkikotchilar fikricha, bu me'moriy inshoot kurilishi tugallanmay kolgan. Bu xolni Kuykirilgan kal'ada tadkikot ishlari olib borgan mutaxassislar Xorazmning axamoniylar Eroni asoratidan kutulish bilan boglaydilar. Xorazmning ilk temir asriga mansub yodgorliklaridan yana biri xovlilar xisoblanadi. Ana shunday xovlilar Kaltaminor kanali xavzasi buylab xar kaysi 60 metrdan 150 metr oralik masofada joylashgan. Ana shu xovlilarning biri — Dingilji deb nomlanib u tulik kazib urganilgan. Kadimgi Xorazm madaniyatining shakllanish jarayoniga yana bir bor kaytsak miloddan awalgi VI — IV asrlar Xorazm madaniyati bilan undan sung shakllangan madaniyat urtasida tubdan fark bor degan fikrlar mayjud. Bir gurux mutaxassislarbu xolatni ya'ni Xorazmning arxaik davri (miloddan awalgi VI — IV asrlar) madaniyatidan miloddan awalgi IV asrdan sung shakllangan madaniyatini tubdan fark kilinishi etnik jarayon bilan boglaydilar. (BJVaynberg, LVPyankov ayni shu fikrni bayon etganlar). Bu nuktai nazarga kura

miloddan avvalgi 1 ming yillikning birinchi yarmida Uzboy va Sarikamish xavzalariga (bu joydan Amudaryo Kaspiygacha kuyilgan) katta bir gurux axolining kuchib kelish jarayoni sodir bulgan. Bu erda joylashgan axoli vafot etganlarni Kuyisoy deb nomlangan joyda dafn etgan va bu joyda urganilgan mozorlar va undan topilgan ashyoviy manbalar Kuyisoy madaniyati deb nomlangan. Kuyisoy madaniyatini koldirgan axoli esa miloddan avvalgi VII asrda Midiyaning Xoaren axolisi bulib, ular sersuv Uzboy xavzalariga kelib umashganlar. Kuyisoyliklar Xuroson xududida istikomat etgan «Katta Xorazm» podsholigi axolisi bulmish xorasmiylarning bir guruxi bulgan. Uzboy xavzalariga kelib umashgan kuy-isoyliklar yarim dexkon, yarim chorvador bulib yashab, asta —sekin Xorazm xududiga kuchib uta boshlaganlar. Dastawal ular kuyisoyliklar Xorazmning chap kirgok kismini uzlashtirib asta —sekin uning asosiy voxa kismlariga xam kirib borganlar. Urta Osiyo mintakasida ilk temir asriga utish tufayli va undan sung yuz bergan ijtimoiy tarakkiyot tufayli ikki tarixiy ulka Xorazm va Baktriyada ilk davlatchilik tuzumi shakllandi.

8-Mavzu: URTA OSIYONING KADIMGI DAVLATLARI.

1 — kism. Baktriya salavkiylar, Yunon — Baktriya va
Kushon podsholigi davrlarida.
(2 soat)

Reja:

1. Urta Osiyoning janubiy viloyatlarida Salavkiylar va Yunon — Baktriya davlatlari tarkibida.
2. Shimoliy Baktriyaning Yunon — Baktriya podsholigi davri madaniyati.
3. Baktriya Kushon podsholigi davrida.
4. Shimoliy Baktriyaning Kushon podsholigi davri madaniyati.

Oks, Yaksart, talant, satraplik, Tarmita, Oks buyidagi Iskandariya, Kampirtepa, Xolchayon, Dalvarzintepa, Ayritom, Temir darvoza, Amudaryo xazinasi, ellinizm madaniyati, sulolaviy san'at, buddaviylik san'ati, san skrit, kxaroshtxi, baktriya yozuvi, Kushon podsholari: Geray (Sanab), Kujula Kadfiz, Vima Kadfiz, Kanishka 1.

1. Urta Osiyoning janubiy viloyatlari Salavkiylar va Yunon — Baktriya davlatlari tarkibida. Miloddan avvalgi 330 yilda kuxna dunyoning eng yirik davlatlaridan biri xisoblangan axamoniylar Eronini inkirozga duchor qilgan

Aleksandr Makedonskiy boshlik yunon — makedon kushinlarining Okuz (Oks) va Yaksart oraligidagi erlarniegallash uchun yurishi boshlanadi. Bu xarbiy muxoriba sugdliklar, baktriyaliklar va saklarning kattik karshilik kursatishlariga karamasdan miloddan avvalgi 327 yilda Oks va Yaksart oraligidagi katta bir kismni egallash bilan tugaydi. Bu sanadan boshlab Markaziy Osiyoning ba'zi bir viloyatlari kabi Baktriya xam Iskandar Zulkarnayn davlati tarkibiga kiritiladi. Surxondaryo viloyati va unga tutash Janubiy Tojikiston xududida olib borilgan arxeologik izlanish natijalari baktriyalik larni Iskandar Zulkarnayn yurishlari davrida moxir me'mor, usta xunarmand va mirishkor dexkon sifatida karashga imkon beradi. «Baktriyaning tabiati boy va turli —tuman, deb yozgan edi yunon tarixchisi Kvint Kurtsiy Ruf. Ba'zi joylarda daraxtlar va tok xaddan tashkari shirin meva beradi. Unumdor erlarni kuplab suv manbalari sugoradi, yumshok tuprokli don ekiladi, kolgan joy yaylov sifatida koldiriladi. Iskandar Zulkarnayn yurishlari arafasida axamoniylar Eroni tarkibiga 12 —viloyat bulib kirgan Baktriyaning bu davlatdagi mavkei juda katta bulgan. Baktriyaning iktisodiy imkoniyatlarini tarix otasi Gerodotning dalillaridan xam kuzatish mumkin. Bu ulkaning axamoniylar Eroni gaznasiga tulaydigan yillik ulponi 360 talant (10 tonni) kumushga teng bulgan. Baktriyalik zadogonlarning boyligi tugrisida xozirda Buyuk Yuritaniya muzeyida saklanayotgan uzining tarkibiga 170 dan ortik oltin va kumushdan tayyorlangan «Amudaryo xazinasini»dagi nodir buyumlar orkali fikr yuritish mumkin. Eron shoxanshoxlari Baktriyaga uzlarining sharkdagi asosiy tayanch kuchi sifatida karashgan. Xususan, Eron shoxi Doro II ning Iskandar Zulkarnaynga karshi kurashi jarayonida Baktriya satrapi Bess baktriyaliklar bilan birga sugdliklar va xindulardan iborat lashkarga boshchilik etgan. Shunday kilib Iskandar Zulkarnayn xujumi arafasida Baktriya siyosiy, iktisodiy, madaniy soxada rivojlangan davlat sifatida malum bulgan. Iskandar Zulkarnayn yurishlarini madx etgan Kurtsiy Ruf asarida Baktriyada ikki viloyat — Paretaka va Bubakena tilga olingan. Utgan asrda yashagan tanikli avstriyalik sharkshunos olim V. Tomashek Paretaka nomini «kirgoklarni suv yuvib turgan ulka» deb izoxlagan. Arxeologiya dalil lariga asoslanib arxeolog tarixchilar Parteka mulkligini Sherobod voxasi va unga tutash tog oldi erlariga joylashtirsalar Bubakena tarkibiga Bobotogning xar ikki tomonidagi xududlar kirgan deb ta'kidlaydilar. Iskandar Zulkarnayn boshchiligidagi kushinlar Baktriyada juda kattik karshilikka duch keldilar. Spitamen boshchiligidagi sugdiylar va Baktriyaliklarning kuzgolonini bostirish uchun iskandar Zulkarnayn juda shiddat kursatgan. Yunon tarixchilari Arrian va Kurtsiy Ruf malumotlariga kura bu kurasli miloddan avvalgi 328 yilning kuziga va 327 yilning baxor fasliga tugri keladil. Iskandar Zulkarnayn va uning lashkarboshilari Krater va Polikerpon

boshligidagi kushinlar baktriyaliklar kuzgolonini miloddan avvalgi 327 yilda shavkatsizlik bilan bostirganliklaridan sung Baktriya ulkasi batamom Iskandar Zulkarnayn davlati tarkibiga kiritiladi. Iskandar Zulkarnayn vafotidan sung (miloddan avvalgi 323 yil) Baktriya, jumladan, Surxondaryo erlari miloddan avvalgi IV asrning oxiridan III asrning urtasigacha xukm surgan Salavkiylar davlati tarkibida buladi.

Yunon - Baktriya podsholigi Miloddan avvalgi III asrning 50 —yilllarida Salavkiylar davlati Yunon — baktriya va parfiya davlati ajralib chikdi. Yunon — Baktriya davlatining asosiy uzagini Baktriya ulkasi. Ya'ni Surxondaryo, Janubiy Tojikiston va Shi moliy afgoniston xududlari tashkil etgan. Bu podsho likning asoschisi Diodat bulib, uning markazi kadimgi Bakter (Balx) shaxri xisoblangan.

Yunon — Baktriya davlatining eng yirik vakillaridan biri Demetriy sanaladi. Podsho Demetriy davrida Yunon— Baktriya davlati tarkibiga Shimoliy Xindiston erlari xam kushib olingan. Ba'zi bir mutaxassislarning fikriga kura Yunon — Baktriya podsholigiga bir davr oraligida Sugd ulkasi xam karam bulgan.Yunon — Baktriya podsholigining eng oxirgi vakili Geliokl xis — obla nadi. Podsho Geliokl xukmronligi davrida ya'ni miloddan avvalgi II asrning turtinchi choragida Yunon — Baktriya podsholigi Markaziy Osiyoning shimoliy viloyatlarida va Sharkiy Turkiston erlarida istikomat kilgan kuchmanchi kabilalar, jumladan yuechji, yovchi, toxarlar, pasianlar, sakarauklar tomonidan egallanadi. Uz navbatida milodiy 1 asrga kelib ana shu kabilalardan yovchi (yuechji) toxarlar Kushon davlatiga asos solganlar.Shimoliy Baktriyaning Yunon — Baktriya davri madaniyati Tarixiy manbalarda Yunon — baktriya podsholigi «ming shaxarlar mamlakati» deb atalgan. Ming shaxar iborasi garchi mubolaga bulsada, lekin bu davrda xakikatan xam kuplab shaxarlarga asos solingan va shuningdek, ulkaning xam iktisodiy, xam madaniy jixatdan yuksalgan davridir.Bu davr madaniyatini sharxlashda ellinizm va ellin davri tushunchasi xam kullaniladi. Xozirgi zamon xorijiy garb tarixnavislik va madaniyatshunoslik fanida ellinizm jarayoni zamonaviylashtirilib, ilgor garbning kolok sharkka nisbatan madaniy yurish deb talkin etiladi. Markaziy Osiyo, jumladan Baktriya madaniyatiga yunon xalklari madaniyati ta'sirini burttirib talkin etish xozirda ba'zi rus olimlariga xam xos. Tom ma'nodagi ellinizm bu ilgor yunon madaniyatining Yakin va Urta Shark mamlakatlari xalklari madaniy yutuklari bilan birikuvi va uzaro xamkorlik jarayonidir.Shimoli— Garbiy baktriya (Surxondaryo) shaxar va kishloklarining katta bir kismi Iskandar Zulkarnayn kushinlarining yurishi okibatida vayronaga aylantiriladi. Muzrabotdagi Kusuktepa, Pishaktepa, Sherobod voxasidagi tallashkon kal'asi, Bandixondagi kishloklar, Mirshodidagi Kiziltepa shaxri va uning atrofidagi

xov lilarning axoli tomonidan tashlab chikib ketilishi ayni shu davrda sodir bulgan. Salavkiylar va ayniksa Yunon — Baktriya podsholigi davriga kelib viloyat voxalarida yangi kishlok va shaxarlarga asos solinadi. Bandixon voxasida istikomat kilgan axolining bir kismi soy yokalab tekislikka tushib Jarkurgon atrofiga kelib urnashgan. Mirshodi voxasida yashagan axoli Dalvarzintepa urnidagi shaxarga asos solgan. Sherobod voxasida yashagan axolining bir kismi Angor voxasiga kuchib, bu erda Oysaritepa, Xarabodtepa urnidagi kishloklarni bunyod etgan.

Shurob, Kaftarxona va Pattakesar erlarida istikomat kilgan axoli Tarmita (Termiz) ga asos solgan. Surxondaryoning Yunon — Baktriya davri shaxar va kishloklari uzining tuzilishi va ulardan davom etgan xayot jarayoniga kura ikki asosiy guruxga bulinadi. Birinchi turdagi shaxar va kishloklar miloddan awalgi 1 ming yillik urtalarida vujudga kelgan bulib, Yunon — Baktriya davrida xam bu shaxarlarda xayot davom etgan. Tallashkondagi Tallashkon II, Sherobod voxasining miloddan awalgi 1 ming yillikdagi markazi Jondavlattepa, kuyi Surxon xavzasidagi Xayitobod shular jumlasidandir. Tarmita, Dalvarzintepa, Shurob kishlogi yonidagi Kofirkal'a (Kampirtepa) singari shaxar va kaFalar ikkinchi guruxga oid. Bularning shakllanishi bevosita Yunon— baktriya podsholigi xukmronligining ilk boskichida yuz bergan. Viloyat ning Yunon — Baktriya davri madaniyati asosan Tarmita, Dalvarzitepa va Kampirtepalarda utkazilgan kazishmalar orkali ma'lum.

Dalvarzintepa ilk Kushon davrida Xodzo, Kampirtepa esa Pardagvi nomi ostida tilga olingan. Tadkikotlarga kura Tarmitaning Yunon — Baktriya davriga oid madaniy katlamlar uning xozirgi kal'a kismida 2,5 metrni tashkil etadi. Bu davrda Tarmita bir necha geklardan iborat bulib, uz davrining yirik shax — arlaridan biri xisoblangan. Tanikli ingliz olimi V.Tarn asrimizning 50 —yillarida Iskandar Zulkarnayn asos solgan shaxarlardan biri Oks buyidagi Iskandariya Termiz shaxriga tugri keladi degan fikrni bayon etgan. Shimoliy Baktriyaning Yunon — Baktriya davri badiiy san'ati namunalarining kupchilik kismini terrokat xaykalchalar, ya'ni mu'jaz san'at namunalari tashkil etadi. Bu turdagi san'at namunalari uz ishlanish uslubiga kura bir necha guruxga bulinadi. Bular yalangoch kiyofada yoki tavonlarga tushgan kiyimlari xilpirab turgan xaykalchalar va shuningdek ayol ma'budaning taxtda utirgan xolatdagi tasvirlaridir. Kampirtepadan topilgan bu guruxdagi ma'budalardan birining ung kulida kush, chap kulida esa yalangoch bola tasviri bulsa. Ikkinchi bir ma'budaning tizzasida echkisimon oyokli bola kiyofasi ishlangan. Ba'zi bir ayol xaykalchalari fil suyagi yoki marmar toshdan yunilgan bulib, uzining nafisligi va yuksak badiiyligi bilan ajralib turadi. Bu davrning ba'zi bir terrokat xaykalchalarida mutaxassislarning ta'rificha, bevosita Yunon — Baktriya

xukmdorlarining aynan kiyofasi aks ettirilgan Yunon — baktriya podsholigi shimoliy Baktriyada tovar — pul munosabatlarining shakllangan davridir. Qadimgi baktriyada miloddan avvalgi VI — IV asrlarda muomalada pul birligi sifatida Axamoniylar davlatining mis tanga pullari — dariklar asosiy pul birligi xisoblangan. Salavkiylar va ayniksa, Yunon — Baktriya podsholari nomidan zarb etilgan tanga pullarning yuza kismida xukmdorlarning Diodat, Demetriy va boshkalarning kukragigacha tasviri tushirilgan bulib, aynan portret shaklidir. Bu tanga pullarning orka tomonida yunon ma'budalari Zevs, Apollon, Gerakl va shu kabilaming kiyofasi zarb etilgan. Keyinchalik bu tanga pullardagi ma'budalar maxalliy xudolar bilan almashtiriladi yoki ba'zan bir yunon ma'budalari kushalok nomga ega buladi.

Yunon — baktriya davridan boshlab Urta Osiyo xalqlari yozuvida ikki yunalish shakllanadi. Iskandar Zulkarnayn yurishi arafasida Baktriyada Sugd, Xorazm ulkalarida bulganidek, ma'muriy ishlar oromiy yozuvida olib borilgan.

Asosiy darsliklar va o'quv qillanmalar ro'yxati

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. — T., 2008.
2. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. 2011.
3. Avdusin D.A. Osnovo` Arxeologiya. M. 1989.
4. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. T. 1974
5. Nil'sen. Arxitektura Sredney Azii. T. 1986.
6. Sagdullaev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. T., 2002.
7. Sa'dullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbaalarda. T. 1996
8. Srednaya Aziya v epoxu kamnya i bronzo`. M. 1966.
9. Amalrik A.S. Mongayt A.L. Chto takoe arxeologiya. M. 1959.
10. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Тошкент «Ўқитувчи» 1990
11. Авдусин Д.А. Основы археологии М., «Высшая школа» 1989
12. Археология Зарубежной Азии. М., «Высшая школа» 1986
13. Эгамбердиева Археология. Тошкент 2008
14. Жабборов И. М. «Жаҳон халқлари этнологияси асослари» Т. Ўқитувчи 2008.
15. Жабборов И. М. «Жаҳон халқлари этнографияси» Т. Ўқитувчи 1987.
16. Жабборов И. М. «Ўзбек халқи этнографияси» Т. «Ўқитувчи» 1994.
17. Этнология. Учебник. Под ред. Г.Е.Маркова и В.В.Пименова М.1994.
18. Этнография Учебник. Под ред. Ю.В. Бромлея и Г.Е.Маркова М.1982.
19. Народы Мира. Серия. М. 1954- 1966.
20. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавшалар. Т., 1997.
21. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973
22. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь М., «Прогресс» 1990
23. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М. «Высшая школа» 1985
24. Еленек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека М., 1982
25. История государственности Узбекистана. Ташкент. Узбекистан. 2009.
26. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатларнинг шаклланиш жараёни. Тошкент. Ўзбекистон. 2009.

27. Деревянко Анатолий. Илк аждодимиз изидан. Фан ва турмуш. 2008. 3-4-5-сонлари. 24-бетлар.
28. Сулаймонов. Р.Х. Обирахматский человек и технологическая революция каменного века. Фан ва турмуш. 3-5. 2008. стр. 30-34.
29. Исламов. У.И. Константин Крахмаль. Жанубий Фарғона: инсониятнинг илк бешиги. Фан ва турмуш. 2008. 3-5-бетлар
30. Омонов. В. Тешиктош одами. Фан ва турмуш. 2008. 3-5-сон. 48-51-бетлар
31. Хўжаназаров. М. Қоятошда мухрланган тарих. Фан ва турмуш. 2008. 3-5-сон. 78-83-бетлар.
32. Чориев З.У., Шайдуллаев Ш.Б., Аннаев Т.Ж. Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти. Янги аср авлоди. Тошкент., 2007
33. Пидаев Ш. Аннаев Т. Фуссман Ж. Буддийские памятники в Термезе. Париж. 2011.
34. Пидаев Ш. Ўзбекистон археологиясининг янгиликлари. Токио 2002.
35. Эшов Б. Ўзбек давлатчилиқ тарихи. Янги аср авлоди. Т. 2009.
36. Асқаров. А.А. Ўзбек халқининг этник тарихи ва этногенези. 2008.

Қўшимча адабиётлар

37. Ламберг-Карловски К, Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М., «Наука» 1992
38. Масон В.М. Первый цивилизация М., «Высшая школа» 1985
39. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии М., «Наука» 1984
40. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М. 1983.
41. Чебоксаров Н.Н. Чебоксарова Н.А. Народы рассы, культуры. М. 1984.
42. Морган Л.Г. Лига ходенасауни или ирокезов М. 1983.
43. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М. 1974.
44. Фрэзер Д. Золотая ветвь М. 1989.
45. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М. 1974
46. Токарев С.А. Основы этнографии. М. 1986.
47. Народы Африки. Под ред. Э.Г. Львовой М. 1986.
48. Народы Средней Азии и Казахстана. Под ред. С.П. Толстова. М. 1962-1963.
49. Древние обряды и культы народов Средней Азии. Отв. Ред. В.Н. Басилов. М. Наука. 1986.
50. www.history.ru
51. www.natura.com
52. <http://historia-sitefnarod.ru/librarufetnologyrtokarev6.htm>
53. www.archaology.ru
54. www.archaology.com